

O.N.SHOMATOV

**FILOLOGIYANING
ILMIY TADQIQOT
METODLARI**

(MAGISTRATURA 1-KURS UCHUN)

Toshkent - 2009

809.11

14-77

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

O.N.SHOMATOV

**FILOLOGIYANING ILMIY TADQIQOT
METODLARI**

O'quv qo'llanma

Ushbu qo'llanma fanning asosiy tamoyillari, nazariyalari va yo'nalishlariga mufassal tavsif berish, magistratura darajasida tahsil olayotgan hindshunos talabalarni filologiyaning ilmiy tadqiqot metodlariga taalluqli dastlabki ilmiy va muammolar tizimi bilan muttasil va tadrijiy ravishda tanishtirib borish maqsadida yaratilgan. Shuning uchun ham ularni ma'lum tartibda, shu maqsadga imkon beradigan tartib asosida tanishtirib boriladi.

Bundan tashqari talabalarga Filologik izlanishlarga oid maxsus atamalar va realiyalar bilan foydalanish uchun eng kerakli ko'nikmalarni kasb etish ahamiyatli ekanligi hamda uning uchun talabalarni jahon filologiyasining eng so'nggi erishuvlari va ulardan kelib chiqadigan amaliy xulosalar bilan tanishtirishni ham mo'ljallab keladi.

Mas'ul muharrir:

Begizova X. – “Janubiy Osiyo tillari” kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Tuzuvchi:

O.N.Shomatov – “Janubiy Osiyo tillari” kafedrasida professori, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

Obidov B. – Beruniy nomli sharqshunoslik ilmiy tadqiqot instituti katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi

Nurmatov S.S. - “Janubiy Osiyo tillari” kafedrasida katta o'qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi

Toshkent davlat sharqshunoslik institutining O'quv-uslubiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. (Bayonnoma №1. 13.11.2009)

KIRISH

Ushbu fanning asosiy maqsadi bakalavriat darajasini bitirib magistrlik dissertasiya ustida ishlashni boshlayotgan talabalarga filologik ilmiy-tadqiqot metodlari bilan tanishtirishdan iborat bo'lib hindshunoslik hamda umumiy tilshunoslik fanida qo'lga kiritilgan eng zamonaviy asarlardagi so'nggi erishuvlarga tayangan holda talabalarda ushbu metodlarni amalda qo'llashga ko'nikma va salohiyatlar kasb etishdir. Ularni amaliy jihatdan til hodisalari asosida tahliliy yondashuv orqali o'zlashtirish hamda darstdan tashqari bo'lgan holda qo'shimcha adabiyotlar ustida mustaqil ishlashni o'rgatishdan iborat.

Ma'ruza, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim darslari mobaynida ushbu fanning asosiy tamoyillari, nazariyalari va yo'nalishlariga mufassal tavsif berilishi ushbu kursning vazifalaridan biri hisoblanadi.

Dasturni amalga oshirish uchun o'quv rejasida rejalashtirilgan asosiy tilning nazariy muammolari, tilshunoslikka kirish maxsus filologiyaga kirish, asosiy o'rganilayotgan til nazariy grammatikasi fanlaridan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi.

1-Mavzu: Filologiya fanining mazmuni va mohiyati

Darsning o'quv maqsadi: shu fan doirasidagi asosiy muammolar? Uning mazmuni va vazifalari hamda asosiy yondashuvlariga tasavvur kasb etish.

Reja:

1. Ushbu fanning mazmuni va vazifalari.
2. Asosiy yondashuv, tushunchalar va tarkibiga tegishli muammolar.
3. Matn tushunchasining filologiya uchun ahamiyati.

Tushuncha va tayanch iboralar:

Ilmu-fan, ilmiy tamoyil, funksiya, til, umumiy va maxsus filologiya, metodologiya, lingvistik nazariya, nutq, semiotika, yondashuv, izlanish strategiyasi, maqsad, tizimli metodologiya, metod, lingvistik qo'shimchalik, izlanish ob'ekti, bilish yo'llari, bilish vosistasi, matn, ilmu-fan metodologiyasi.

Filologiya bilimlari bu nafaqat birorta matn mazmunini anglab olish, balki uni talqin qila bilishdan iborat bo'ladi.

Ma'lumki matn o'rganish uch bosqichni o'z ichiga oladi. 1) ushbu hodisaning kelib chiqishi shart-sharoitlari, muallifligi va auditoriyasi, konspekt mazmuni, uni yaratishga xos shaxsiy tabiiyatli va h.k. muammolarni tahlil etish 2) madaniyatning ushbu sohaga kiritilishi, o'rni matnlar mazmuni va til shaklida o'z aksini topadigan boshqa matnlarga munosabatini tadqiq etish. 3) madaniyat taraqqiyoti, bilimlar va nutqiy muloqotning kengayib borishi, matnlarni yaratishdagi texnik peshqadamlilarga nisbatan matnlarni tushunib talqin qila bilishning umumiy tarixiy qonuniyatlar.

Umumiy filologiya tamoyillari filologiya tarixida turlicha tushunilardi. Jumladan 19 asr 70-yillari qadar umumiy filologiya barcha turkumdagi matnlarni tizimlashtirishga intilardi. Chunonchi, matnlarni tasniflash tamoyillarini ishlab chiqishda ularni adabiyot turlariga va qolaversa, shakllariga ko'ra e'tibor berildi.

O'sha davrdan boshlab to 20 asr 30-yillarigacha bunday yondashuvda o'zgarishlar kuzatiladi. Ya'ni matnlarni turlarga tasnif etish tark etilib, birinchi o'rniga adabiyot shakllari haqidagi ta'limot qoyiladi. Natijada olinmalar deyarli butunlay nutqning poetic shakllariga yopishib, filologiya fani adabiyotshunoslik va tilshunoslik tor doiralariga kiritildi. Shunday qilib, filologlar diqqat-e'tiboridan o'ta muhim bo'lgan og'zaki nutqning turli ritorik shakllar, hujjatlar va ilmiy adabiyotlar til uslubiga xos hamda boshqa jiddiy tomonlari chetda qolib ketgan.

Vaholanki, til voqe'ligi nutqning bunday tomonlarini o'rganilishini talab qiladi. Garchi tilshunoslar bularga kirishib, tilning asosan bir tomonini o'rgana boshlagan bo'lsa ya'ni nutq tovushlarini, so'z va gaplarni tavsif etishni, til matnlar haqidagi ta'limotni lingvistika qamrab olmaydigan darajada bo'ladi. Bu ta'limot esa ijtimoiy-lingvistik amaliyot asosi bo'lib hisoblanadi.

Ammo til rivojlanishi o'z navbatida matnlar haqidagi ta'limotni oldinga suradiki, bu ta'limot aslida filologiya bo'lib, uning bir qismigina tilshunoslik

bo'la oladi. Filologiya aslida til xususida dastlabki va boshlang'ich tasavvurni yaratadi. Shu jarayonda filologiya til matnlarining tarkibi va ularning tuzilish qoidalarini qanday tarzda belgilab berishga lingvistik tadqiqot yo'nalishi va mazmuni bog'liq bo'ladi.

Yuqorida berilgan ma'lumotlar professor Y.V. Rojdestvenskiyga¹ tegishli bo'lib, undan farqli o'laroq S.S. Averintsev nazariyasida asosan,² filologiya bu "tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik, paleografiya va boshqa gumanitar fanlarning hamdo'stligi bo'lib, bular inson ma'naviy madaniyatini yozma matnlarni tahlil etish orqali o'rganadilar." Rojdestvenskiy singari, bu olim ham matn filologiyaning boshlang'ich voqeligi deb tushunadi. Matn esa o'zining ichki aspektlari hamda tashqi aloqalarining butun majmuasini qamrab oladigan hodisa. Masalan, Akademik A. Hojiev talqinicha, filologiya bu "biror xalqning til va adabiy ijodida o'z ifodasini topgan madaniyatini o'rganuvchi majmui"³ degan talqinida til va adabiyot ob'ektlariga urg'u beriladi, garchi "fanlar majmui" deb berilgan bo'lsa-da S.S. Averintsev shuni alohida ta'kidlab o'tadiki, shunday qilib, filologiya fanining ichki tarkibi ikki tomondan iborat bo'lgan holda tushuniladi. Bunda darvoqe ikki qutb ajratiladi-bittasi "matn ustida" kamtarona ish bo'lib, matnning konkretligidan chiqib ketmaslikni talab qiladi. Ikkinchisi esa -chegaralarini aniqlab bo'lmaydigan universallikdir. Uning fikricha, filologiyaning vujudga kelishi yozma sivilizatsiyalarning nisbatan etuk bosqichida kuzatiladi. Shunda ham filologiya fani falsafa fani bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanib keladi, chunki qadimgi Hindiston va Yunonda filologiya tafakkur ustida yoki so'z va nutq ustida fikrlashning falsafiy talqini sifatida yuzaga keladi. Ikkala fanning uyg'unlashgan taraqqiyoti tabiiy bo'lib, ko'pincha falsafaning gullab rivojlanishi ketidan filologiya fanida ham buyuk yutuqlar sodir bo'ladi. Masalan, Yunonda Arastudan so'ng, evropada esa Rene Dekartdan so'ng, vaholanki Germaniyada 19 asrdan so'ng bunday siljishlar kuzatildi.

Hindistonda, masalan, ikkita buyuk grammatika tuzuvchilari shuhrat qozongan edi. Birinchisi, Panini (m.a. 5-4 asr) o'zining "Veda"lar tili grammatikasi bo'lmish shoh asari "Ashtadhyayi" bilan tarixda nom qoldirgan bo'lsa, ikkinchisi Patanjali (m.a. 2 asr) kabi olimlar. "Veda"larninig matnini tahrir qilib turli muhim filologik masalalarni echimini topgan. Uning eng katta asari "Mahabhashya" (Buyuk sharh) sanaladi. Masalan, Patanjalinig aytishicha "Rigveda" to'plami 21, "Yajurveda"-100, "Samaveda"-1000 va "Atharvaveda"-9 marta qayta ko'rib chiqilgan. Ulardan so'ng ijod etgan filologlar uslub muammolari bilan shug'ullangan. Masalan, Vamana va Jayaditya (7 a.), Nagesha (18.a.).

Garchi bunday rivojlanish qadimgi Xitoyda ham yuz bergan bo'lsa-da, ammo Ovrupolik olimlar bulardan va shuningdek, hind filologlarining

¹ Qarang Ю.В. Рождественский- Введение в общую филологию, М. 1979.

² Qarang С.С. Аверинцев, Филология-ЛЭС, М.2002г с 544-545.

³ Qarang. Tilshunoslik terminlar lug'ati. T. 2002, 121 bet.

erishuvlaridan bexabar bo'lib, o'z izlanishlarini qadimgi Yunon epik asarlaridan, Gomerning "Iliada" va "Odissey"larni maktabda tahlil qilib gboshlashgan. M.a. 5-4 asrlarda yunon ilmi fanida filologiya fanining falsafadan ajralib chiqishi kuzatiladi.

"Matn" tushunchasiga kelganda, A.Hojiev ta'biricha bu "Yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, nutq parchasi, tekst"⁴. T.M.Nikolaeva bergan tartibiga asosan, bu tushuncha "Ma'naviy bog'lanish orqali birlashtirilgan belgili birliklar ketme-ketligi" deb berilgan holda buning asosiy xossalari bog'langanlik va yaxlitlikdir.⁵

Turli fan sohalarida "matn" o'rganilar ekan? Bular o'rtasida, shubhasiz, markaziy o'rnda lingvistika turadi, chunki adabiyotshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik va boshqa filologik fan sohalarida til etakchi o'rin tutadi. Yuqorida ko'rsatilgan Panini, Arastu, Patanjali, Gomerlarning asarlarini mukammal ravishda ilmiy tadqiq etish uchun tegishli tillar bo'lmish Sanskrit, yunon tillarini va ularning aynan qadimgi shakllarini etarli darajada bilish lozim. Shunda filologik tahlil o'z samaralarini bera oladi.

Hanuzgacha hozirgi ilmi-fan metodologiya mohiyati sifatida tilshunoslik fani uchun falsafa fani hisoblanardi. Garchi bunday tushuncha e'tirozlarga duch kelmasa-da uni bir tomonlama va cheklangan hamda ayni paytda mafkuraga bog'lanib qolganligini tan olmasdan turib bo'lmaydi. Hozirgi zamon lingvistika fani uning metodologik asoslarini kompleks ravishda keng va atroflicha anglanishini talab qiladi.

Bu masalani echishda metodologiyani falsafiy ta'limot sifatida an'anaviy tarzda belgilash qo'llaniladi. Binobarin, "tilshunoslik metodologiyasi" deb ko'pincha falsafiy metod tushuniladi.

Kelib chiqish jihatdan ham "metodologiya", ham metod atamaları yunoncha *Methodos*, so'zma so'z tarjima qilganda "biror yo'l-yo'riq" hamda *logos* "ta'limot, fan, nazariya" so'zlariga borib taqaladi. Shunday qilib bundan chiqdi, metodologiya bu til voqeligini bilish yo'l-yo'riqlari va usullari xususidagi falsafiy ta'limot (va nazariya dastur) deb tushuniladi.

Tilshunoslik o'z navbatida, butun tarix mobainida falsafa bilan chambarchas bog'lanib kelgan, chunki, har bir tadqiqotchi ikki asosiy falsafiy yo'nalish- materialistik yoki idealistik dunyo qarashlaridan kelib chiqadi. Buning zamirida tilshunoslik predmetining o'ziga xosligiga bog'liq bo'ladiki, til insoniy bilishning ratsional (ya'ni maqsadga muvofiq) bosqichining faoliyati uchun zarur shart sifatidadir.

Jahonni bilishda til faolligi masalasi til falsafasi uhun butunlay yangi emasdir. Bu sohada dastlabki tajribalar keyinchalikda falsafiy lashtirilib mustaqil ahamiyatga va mazmunga ega bo'lgan falsafiy fanga aylandi.

Savollar:

1. "Ilmiy tamoyil" tushunchasiga izoh bering.

⁴ Qarang o'sha asar? 61b.

⁵ Q. T.M.Nikolaeva, Текст- ЛЭС, М.,2002 С.507

2. Metodologiya nimalarni qamrab oladi?
3. Izlanish strategiyasi nimalardan iborat?
4. "Izlanish ob'ekti" deb nima tushuniladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Rasulov K.Umumiy tilshunoslik, T.,2007
2. Рождественский Я.В. Введение в общую филологию, М. 1979
3. Виноградов В.В. Избранные труды по языкознанию. Исследования по русской грамматике М.,1975
4. Hojiev A. O'bek tilshunosligining dolzarb muammolari-"O'zbek tili va adabiyoti" 2007y. 1-son, 3-son.

Internet saytlari:

- 1.www.voprosyfilologii
- 2.www.filologicheskoye nauki
- 3.www.voprosyazikoznaniya

Mustaqil ish topshiriqlari:

- 1.Filologiya tushunchasi nimalarni qamrab oladi?
- 2.Ilmiy tadqiqot olib boorish jarayoni tasavvurimizda nimalarni talab qiladi?
- 3.Tilshunoslik, adabiyotshunoslik va boshqa sohalarning filologiya doirasidagi o'rini ta'riflab bering.

2-Mavzu: Lingvistik metodologiya tarkibi

Darsning o'quv maqsadi: lingvistik metodologiyaning tarkibiy o'ziga xosligini namoyon etish.

Reja:

1. Hozirgi tilshunoslikdagi metodologik izlanishlar.
2. Metod va metodologiya tushunchalari.
3. Fanning tarixiy rivojlanishida an'anaviy metodlar shakllanishi.

Tushuncha va tayanch iboralar:

Metod tushunchasi, nutqiy faoliyat lingvistikasi, kommunikativ-funksional yondashuv, semasiologik mehanizm, integrative yondashuv, maxsus lingvistik doktrina, tadqiqot predmeti va ob'ektining muvozanati, lingvistik metodologiyaning turi va komponentlari, lingvistik nazariya va model tushunchalari, umumiy yalpi bog'liqlik kategoriyasi.

Metodologiya atamasi keng ko'lamdagi tushunchasiga kelsak, bu aslida biror narsa yoki hodisaning strukturasi, mantiqiy tuzilishi va faoliyat vositalari xususidagi ta'limot deb tushuniladi, vaholanki, lingvistik metodologiya deganda konkret ravishda tadqiqotning maqsadini aniqlashdan tortib xulosa va umumlashtirishlarni shakllantirishgacha bo'lgan turli bosqichlarida tilshunos amal qiladigan boshlang'ich tamoyillar majmuasidir. Shunga ko'ra lingvistik metodologiya ko'lamida uch xil daraja (sath) ajratilishi mumkin.

Bunda V fon Gumboldt taklif qilgan va F. de Sossyr asoslab bergan “til-nutq” qarama-qarshiligi tushunchasi asos bo‘lib, til haqidagi zamonaviy etakchi yo‘nalishlarga asos slogan edi.

1). Til lingvistikasi.

Buning maqsadi til tizimining qonuniyatlari va invariant⁶ larni o‘rganish. Uning asosiy yo‘nalishi semiotik⁷ metodidan iborat bo‘lib, o‘rganish tamoyili-sistemlik, izlanish yo‘rig‘i-til strukturasi va ishlashidir.

2). Nutq lingvistikasining ikki ko‘rinishi.

a) Nutq lingvistikasi (asosan yozma matn)

b) og‘zaki nutqning lingvistikasi. Buning maqsadi bog‘langan nutqning qurilish qonuniyatlarini bilib olish. Asosiy yondashuvi-substansional, o‘rganish tamaoyili- sintagmatik, izlanish yo‘rig‘I esa-nutq axborotining strukturasi.

3) Nutqiy faoliyat lingvistikasi.

Uning maqsadi nutqiy aloqaning turlidarajali tarkibini bilish bo‘lib ajratiladi. Buning ko‘lamidagi yondashuvlar – kommunikativ funksional bo‘lgan holda til orqali aloqani keng lisoniy bo‘lmagan aspektda o‘rganishni mo‘ljallaydi. Buning ko‘lamidagi tadqiqot tamoyillari – faoliyatiy (деятельностный) ishtirokchilikka yo‘naltirilgan (эвристический) va eksperimental. Izlanish strategiyasi nutqiy aloqaning pragmatik strukturasi hisoblanadi.

Sistemali metodologiyaning tamoyilini asoslovchi va ta‘minlovchi bo‘lishi uchun tadqiqotning sirasi sifatida bevosita ta‘luqli metodologiya sistemali metodologiyasi metodining ob‘ekti, predmeti va birligi hamda lingvistik nazariya va lingvistik paradigma degan tushuncha mohiyatini anglab olish lozim.

Birinchidan, “metod” va “metodologiya” tushunchalarining etimologiyasi ikkala tushunchalarini bir-biridan ajratish ob‘ektiv mezonlarga ishora qiladi etarli darajada. Ya‘ni “Metod” deganda lingvistikaning asosiy vazifasi bo‘lmish til “hayoti”ning ob‘ektiv qonuniyatlarini ochish masalasining echimidagi yo‘l, usul yoki vositasi deb tushuniladi. “Metodologiya” deganda esa til voqeligini bilishning asosiy yo‘l-yo‘riqlariga taaluqli ta‘limot nazarda tutiladi.

Lingvistik metodologiyaning eng muhim birinchi komponenti an‘anaviy ravishdagi tushunchasiga binoan falsafiy metod bo‘lib, bu metod til voqeligini bilish yo‘l-yo‘riqlarini belgilovchi konkret dunyoqarashdir. Tildagi birlamchi va ikkilamchi hodisalarni talqin qilish, ularni bila olish/ bila olmaslik hamda ularni materialistic va idealistik turkumlarga talqin qilish. Bu mezonga ko‘ra nafaqat tilning tabiyati yoki mohiyati, uning vujudga kelishi, rivojlanishi va ishlash(vazifalarni bajarish) mexanizmlari, balki lingvistik nazariyalarning belgili(знаковая), kognitiv, kommunikativ, sotsiolingvistik va pragmalingvistik

⁶ A.Hojievga binoan invariant bu “tilning qurilish birligining (fonema, morfema, leksema va h.k.) nutqdagi muayyan voqelanishdan ajratib, mavhum olingan holati” (o‘sha asar, 41-bet).

⁷ Semiotika “Turli-tuman belgilar (ramzlar) tizimining umumiy xususiyatlarini o‘rganuvchi fan” (o‘sha asar, 87-bet).

tushunchalari aniqlanadi. Bularni ayniqsa bevosita leksika, morfologiya, sintaksis, frazemika, so‘z yasalish, onomasiologik va semasiologik mexanizmlarni o‘rganishda qo‘llaniladi. Shunda ba‘zi an‘anaviy yondashuvlar paydo bo‘lishi tabiiy. Jumladan, dialektikada shuhrat qozongan “ziddiyatlar qarama-qarshiligi” qonuniyati kabi til hodisalarining paydo bo‘lib rivojlanishi shakllariga lingvistik qo‘shimchalik (лингвистическая дополнительность) ya‘ni nutqiy hodisalarni yangi til yaxlitlikka birlashuvi turkimidagi til jarayonidagi rivojlanishni tezlashtiruvchi ziddiyatlarni bartaraf etishdagi yangi usul. Bynday yondashuv integrativ (birlashtiruvchi) lingvistik nazariyalarni ishlab chiqishda samarali qo‘llanilmoqda. Jumladan, frazeologiya, neologiya⁸, so‘z yasalish va til tizimining boshqa sohalarida til birliklarining sathlararo o‘zaro ko‘maklashish(взаимодействие) konsepsiyasida o‘z aksini topadi.

Shunday ilmiy tilshunoslikka oid tamoyillar falsafadan tayyor shaklda olinmasdan, aniq lingvistik nazariyani yaratish jarayonida quyidagi strategik metodologiya tamoyillari shakllanib kelgan:

b) Tilning sistemaviy-strukturaviy tuzilishi tamoyili.

c) Til tizimining turli strukturaviy sathlardagi birliklararo izomorflik tamoyili.

d) Tilning belgiligi tamoyili.

e) Til belgisining assimetrik ravishdagi ikki tomonlamalik tamoyili(dualism tamoyili).

Nihoyat, hozirgi lingvistik izlanish metodologiyasining nazariy aspekti quyidagilarni ta‘minlab beradi:

1) Poyonsiz til koinotida tadqiqot ob‘ektini ajratib chiqish.

2) Bevosita tadqiqot predmeti(ya‘ni fakti, hodisasi, jarayoni)ni aniqlash.

Bular o‘zaro tur va ko‘rinish (родо-видовой) munosabatda turadi.

Shunda ob‘ektini ajratganda “mening lingvistik mikroskopim ostida nima bo‘ladi?” degan savolga javob berilsa, predmetni aniqlaganda ikki muhim narsani anglab olish zarur:

a) Nimalar (tarkib, hodisa, jarayon)ni o‘rganiladi.

b) Konkret lingvistik modellash doiralarini belgilash zarur. Bulardan kelib chiqqan holda mo‘ljallanayotgan tadqiqotning maqsadi va vazifalarini tay‘in ravishda aniqlashni talab qiladi.

Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish kerakki, lingvistik nazariya va metodologiya o‘zaro ilmiy izlanish mantiqi bilan bog‘langan bo‘ladi. Boshqacha aytganda, metodologik tamoyillar nazariyaning shakllanishi jarayonida qoliplanadi, nazariyalar esa lingvistik modellashirishning ilmiy jihatdan asoslangan tamoyillari va strategiyasiga muvofiq ishlab chiqiladi. Shu munosabatda modellashtirish samarasi bo‘lgan lingvistik model va lingvistik nazariyani ajrata bilish kerak. Lingvistik model deganda bu tadqiqot maqsadi va vazifalariga asosan tadqiq qilinayotgan til hodisasining xossa va belgilarini mantiqiy qayta tiklanishi bo‘lib chiqadi. Bu aslida lingvistik tadqiqotning

⁸ Neologizmlarni o‘rganish yo‘nalishi.

zaruriy bosqichi bo'lgan holda uning yakuniy maqsadi bo'la olmaydi. Bunday maqsad sifatida lingvistik nazariya bo'ladi. Shu asnoda til hodisalarini modellashtirish har doim nisbiy bo'ladi. Chunki hech qaysi model mutlaqo to'liq bo'la olmaydi. (Leontyev A.A.), ikkinchidan, esa u sub'ektivlikdan xoli emaski, aslida biror nuqtai nazarini aks ettiradi. Binobarin har bir hodisaning modellari turli bo'lishi mumkin, masalan, ruscha fonemalar tizimini Peterburg va Moskva fonologik maktablar talqini kabi. Lingvistik modellardan farqli o'laroq model har doim tekshirish, formallashtirish va ishga tadbiiq etilish (operasionalizatsiya)ga muhtoj bo'ladi.

Lingvistik metodologiyaning uchunchi komponenti bu til qonuniyatlarini bilish metodlarining nazariyasi bo'lib, unda til hodisalarini bilishdagi amaliy usullari haqida ma'lumotlar bo'ladi. Qolaversa, o'rganish predmetining o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda o'sha uslublarni qo'llay olish ko'lami haqida ma'lumotlar. Natijada har bir tadqiqotchi o'zining har bir tadqiqotiga tegishli dastur va algoritm bilan ta'minlashi erishiladi. Shunda lingvistik nazariya o'rganilayotgan ob'ektga nisbatan tadqiqot ostidagi yaratilayotgan modellar aniq to'plamini umumlashtirish natijasi bo'lib, ularning o'ziga xos interpretatsiya bo'lib chiqadi. Lingvistik nazariya tilshunoslik metodologiya bilan bog'liq holda bo'ladi, lingvistik model esa til voqeligini bilish metodi bilan.

Lingvistik nazariyaning uchunchi komponenti metodologik jihatdan yunaltirilgan. Bular quyidagichadir: a) uning konseptual asosi bo'lmish boshlang'ich tushunchalar tizimi. b) mantiqiy qismi- algoritm bo'lmish isbotlash yo'l-yo'riqlar qoidalari. c) boshlang'ich asoslardan mantiqan kelib chiquvchi qonuniyat va postulatlar ya'ni dalillash va aqliy xulosa qilish tizimi. Shunday qilib, zamonaviy lingvistikaning sistemali metodologiyasining tadqiqot predmetini ob'ektiv ravishda aniqlab, uning aspektlari va usullariga ishora qilib, bilimni sistemalashtirish tamoyil va qoidalarini hamda haqiqiylik mezonlarini shakllantirish ilmiy izlanish sohalarini tashkil etadi. Bundan chiqadiki, zamonaviy lingvistik izlanish samaradorligi uning metodologiyasiga bog'liq bo'lib qoladi, chunki u 1) tadqiqot predmetini belgilab tarkiblashtiradi 2) uning maqsadini aniqlaydi. 3) kerakli metodlar tizimlarini ishlab chiqadi 4) qo'yilgan maqsadlarga qo'lga kiritilgan natijalarning muvofiqligini baholaydi.

Savollar:

1. Kommunikativ-funksional yondoshuvga izoh bering.
2. "Semasiologik mehanizm" nima?
3. Lingvistik metodologiya tarkibi qanday?
4. Umumiy gaplarni bog'liklik atamasiga izoh bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Степанов Ю.С. Язык и метод: К современной философии языка М., 1998
2. Распопов Г.Р. Методология и методика лингвистических исследований (методы синхронного изучения языка), Воронеж, 1976
3. Қодиров П. Тил ва эл, Т., 2005

4. Hojiev A. O'bek tilshunosligining dolzarb muammolari-"O'zbek tili va adabiyoti" 2007y. 1-son, 3-son.

Internet saytlari:

1. www.voprosyfilologii
2. www.filologicheskoye nauki
3. www.voprosyazikoznaniya

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Lingvistik metodologiya tarkibi nimalardan iborat?
2. "Matn" tushunchasi izohlab bering.
3. Tadqiqot ob'ekti va predmetining muvoanati nimalardan iborat?
4. Tilshunoslikda falsafiy komponentning o'rniga izoh bering.

3-Mavzu: Hozirgi tilshunoslikning metodologik izlanish yo'llari

Darsning o'quv maqsadi: zamonaviy tilshunoslik nazariyalarining metodologik poydevori haqida to'liq tasavvur kasb etish.

Reja:

1. Turli metodlar tavsifi.
2. Qiyosiy tarixiy metod. Uning tamoyillari va tushunchalari.
3. Tarixiy-qiyosiy metod.
4. Qiyosiy-chog'ishtiruv metodi.

Tushuncha va tayanch iboralar:

O'zak tili, tilning ma'noli birliklari, genetic mustaqillik, nisbiy xronologiya, tashqi rekonstruksiya, ichki rekonstruksiya, til qonuniyati, tarixiylik tamoyili, dialektografiya usuli, madaniy tarixiy talqin usuli, matnshunoslik usuli, etimologiya, lingvistik jug'rofiya, mantiqiy tadqiqot, izoglossa, anketalashtirish, filologik tahlil, etnografiya, arheologiya, interpretatsiya, etalonli model, induktiv tahlil, metatil universalisa.

Lingvistik metod va usullar orasida ham sof lingvistik, ham boshqa ilmiy sohalaridan olinganlarni ajratish mumkin. Birinchilar qatorida Qiyosiy tarixiy metod, uning tamoyillari va tushunchalari alohida diqqatga sazovor bo'lib, 19 asrda tillar qardoshligini ixtiro etish natijasida e'lon qilingan metoddir. Bu tushunchani asoslab berish uchun tarixiy yondashuv orqali tillarni chog'ishtirish orqaligina mumkin bo'ldi. *Antuan Meyega* muvofiq tildagi o'zgarishlarni emas, balki ularning natijalarini kuzatsa bo'ladi.

Demak, qiyosiy-tarixiy metod bu qarindosh tillarni o'rganish jarayonida osha tillarning tarixiy o'tmishining manzarasini qayta tiklash maqsadida o'zaktilidan tortib boshlangan taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan ilmiy-tadqiqiy metodlar tizimidir.

O'zak tilining voqeligidagi ko'rinishishi sifatida o'zaro va qo'shni qardosh bo'lmagan tillar bilan hamkorlik va ta'sirda bo'lgan hamda umumiy o'zlashtirishlarga yuz tutgan qabilaviy shevalar majmuasi hisoblanadi. Uning asosiy tamoyillari quyidagicha:

- 1) Tilning ma'noli birliklarini chog'ishtirish.
- 2) Ular aro genetik mushtaraklikni isbotlash.
- 3) Nisbiy xronologiyalashtirish ya'ni chog'ishtirilayotgan elementlar aro taxminiy tarixiy muvozanatlarini aniqlash.
- 4) Tashqi rekonstruksiya (qayta tiklash) ya'ni fonema, morfema yoki shaklning yaxlid ko'rinishini qayta tiklash.
- 5) Ichki rekonstruksiya ya'ni bir tilning faktlarini chog'ishtirib ilgariroq shaklni qayta tiklash.

Bu metod aslida yodgorliklarda qayd etilmagan til tarixini kuzatishga va ma'lum darajada qarindosh tillarning ilgari boshlang'ich mushtaraklikligini qayta tiklashga imkoniyat beradi. Natijada, ularning keyingi taraqqiyotidagi ichki qonuniyatlarni aniqlashga sharoit yaratiladi. Shunga qaramasdan bu metod ba'zi kamchiliklardan xoli emas. Masalan, ba'zi yakka holatdagi *bask* yoki *yapon* tillarni o'rganishda bu metod yaroqsiz. Garchi bu metod orqali eng ko'zga ko'ringan natijalar hind-ovrupo tillarni o'rganishda erishilgan bo'lsa uning imkoniyatli u yoki bu tillar oilasi ichidagi moddiy qarindoshlik belgilar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Qolaversa, uning imkoniyatlari asosan fonetika va morfologiya bilan cheklanadi.

Bu metoddan qiyosiy-tarixiy tadqiqotni ajrata bilish lozim, chunki tadqiqotda mazkur metoddan tashqari tavsifiy, sistemali tahlil usullari qo'llanishi mumkin.

Tarixiy-qiyosiy metod yuqoridagi metoddan farqli o'laroq bu yerda bir aniq tilning turli davrlarini o'rganilishi nazarda tutiladi va binobarin bir til ko'lamidagi biron til hodisaning tarixiy taraqqiyotidagi qonuniyatlarini bilib olish uchun qo'llaniladigan tadqiqiy usullarning tizimi tushuniladi. Uning zahirida tarixchilik tamoyili yotgan bo'lib, asosiy usullar sifatida a) ichki rekonstruksiya, b) bosqichma-bosqich ravishda til hodisani xronologiyalashtirish (vaqtini aniqlash), c) dialektografiya usuli, d) madaniy-tarixiy talqin usuli, e) matnshunoslik usuli kabu usullar qo'llaniladi.

a) Buerda o'rganilayotgan birlikning etimologik boshlang'ich ibtidoiy shaklini aniqlash amalga oshiriladi. Masalan, *edi*, *edilar* kabi shakllar qadimda *ermoq* mustaqil fe'ldan kelib chiqqan chizma shaklida bunday hodisa quyidagicha belgilanadi- *edi* < **erdi*.

b) Bu usul dialektologiya, lingvistik jug'rofiya va mintaqaviy tadqiqotlarda qo'llaniladi. Bunda izoglossa, anketalashtirish va filologik tahlil metodikasi qo'llaniladi.

c) Bu usul etnografiya va arxeologiya materiallaridan foydalaniladi. Uning tarkibida quyidagi bosqichlar ajratiladi.

- til hodisalarini etnografik guruhlashtirish;
- etnografizm ya'ni ushbu tilning etnografik o'ziga xosligini ko'rsatuvchi so'z va iboralarni ajratib tavsif etish;
- ushbu hodisani moddiy madaniyat buyumlaridagi yozuvlarda aks ettirilgan ko'rinishlariga ta'aluqli arxeologik ma'lumotlar bilan chog'ishtirish;

- chog'ishtirish natijalarini tegishli madaniy-tarixiy kontekstda anglab olish.

d) Matnshunoslik usuli tahlil etilayotgan matn tarixini o'rganish, asosiy matn va undan ko'chirilgan matnlarni ajratish, bularning xronologiya va mualliflik masalalarini aniqlashga qaratilgan. Shunda filologik tanqid, arxeologiya, germenovtika (matnni tushunish), ekzegetika (matnni tushuntira bilish, izohlash) kabi metodlar qo'llaniladi.

Umuman olganda bu metod "til tarixi" deb ataluvchi fanning asosi hisoblanadi.

Qiyosiy chog'ishtirish metodi boshida bu metod qarindosh bo'lmagan tillarning grammatik tizimini tadqiq etish uchun mo'ljallangan edi. Borgan sari bu yerda tipologiya rivojlanishi bilan ham qarindosh, ham turli xildagi tizimli tillarni ularda o'xshash va farqli xossa va belgilarini ajratib aniqlash uchun tadbir etiladigan bo'ldi. Natijada tillar ittifoqlari kabi tushunchalar yuzaga chiqdi. Ushbu metodning asosiy usullaridan 1) chog'ishtirish tayanchini aniqlash, 2) chog'ishtirish (interpretatsiya) va 3) tipologik tavsif (harakteristika) kabi usullar o'zin topgan.

1) Buni chog'ishtirish predmetini aniqlash deb tushuniladi. Shu vazifaning yechimini 2 yo'l bilan bajariladi: 1) tillarni chog'ishtirish orqali; 2) belgilar bo'yicha chog'ishtirish orqali. Ammo eng yaroqli yo'l bu kompleks yondashuv. Parallel ravishdagi chog'ishtirish tadqiqoti natijasida o'xshash va farqli xossa va belgilarini yuzaga chiqarib beradi.

Tipologik tadqiqot ikki model- anketali va etalonli modellar asosida bajariladi. Birinchisida ushbu tilga xos belgilar ro'yxati asos bo'lsa, bular induktiv tahlil asosida o'rganiladi. Ikkinchisida etalon (namuna) sifatida ushbu til xodisasi mavjud til tanlab olinadi. Jumladan, xorijiy til tizimini tavsiflash uchun etalon bo'lib ona til tizimini tavsiflash uchun etalon bo'lib ona tili olinadi. Qolaversa, bunday etalon sifatida maxsus yaratilgan metatil olinishi mumkin. Metatil deb tipologik tavsif yaratilishi maqsadida tuzilgan qoidalar tizimi nazarda tutiladi.

Natijada lingvistik universalিয়া- ya'ni tillararo mushtarakliklar aniqlanadi. Bular absolyut (to'liq)- ya'ni tilni umuman xarakterlovchi, hamda statistic (to'liq bo'lmagan) tillarning katta guruhlari, tiplari, tillar ittifoqlariga xos belgilardir. Statistiklari o'z navbatida sodda va murakkablarga bo'linadi. Soddalari tilda ushbu hodisaning mavjudligi yoki yo'qligini ko'rsatsa, murakkablari tillaro shu munosabatdagi bog'liklikka ishora qiladi. Soddalar misoli- tilda agar so'z o'zlashtirish tizimi bo'lsa, so'z yasalishi tizimi ham bor deb ta'kidlaydi. Murakkablari esa ushbu tildagi fonemalarning oz miqdori bilan har bir fonemaning morfema tarkibida kelish chastotasi orasida bog'liklikni ko'rsatadi.

Tipologik tadqiqotlar natijasida jahon tillarining tipologik tasniflari tuzilib, eng ko'p tan olingani *Gumboldt-Shleier* kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Uning zahirida so'zning leksik va Grammatik ma'nolarining muvozanati yotadi. Bunga ko'ra barcha tillar 4 xil turga bo'linadi: flektiv, agglyutinativ, izolyativ va inkorporativ. Flektiv tillarda ikkala ma'no bitta yaxlid

soz shakli bilan ifodalanadi. (masalan, hindiycha-karnaa-kiya, kii, kiye, kiinn kabi shakllarda). Ikkala ma'nolarning alohida ifodalanishi agglyutinativ tillarga xos. Izolaytiv tillarda esa grammatik ma'no anglatuvchi elementlar mavjud emas. Zero, bularda grammatik ma'nolar so'zlar tarkibi va ohang orqali bildiriladi.

Inkorporativ tillarda grammatik ma'nolar fe'l-kesim tarkibida boshqa gap bo'laklarini qistirish (inkorporatsiya) orqali bildiriladi. Natijada fe'l-kesim bir necha gap bo'laklari bilan moslashishi mumkin. Bunday tillarni yana polisintetik deb ataladi.

Savollar:

1. O'zak tili tushunchasiga izoh bering?
2. Nisbiy xronologiya nima?
3. Til qonuniyatiga misol keltiring.
4. Etimologiya nima?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш, ДДА-Т., 1997
- 2.Қодиров П. Тил ва эл Т., 2005
- 3.Расулов Р. Umumiy tilshunoslik, Т., 2007
- 4.Safarov Sh, Toirova G., Nutqning etnosocioprogramatik tahlili asoslari, Samarqand, 2007
- 5.Sobirov A.Sh. O'zbek tili leksik sathini sistema sathida tadqiq etish. DDA.-T., 2005
6. Hojiev A. O'zbek tilshunoslogining dolzarb muammolari-"O'zbek tili va adabiyoti", 2006, 3-son; 2006, 5-son; 2007, 1-son, 3-son.
7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938.
8. Гак В.Г. Сопоставительная грамматика//Филологические науки. 1992 №3

Internet saytlari:

1. www.voprosyazykoznanija.ru
2. www.filologicheskijenayki.ru
3. www.voprosyfilologii.ru
4. www.http//indianlingvistics

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Qiyosiy-tarixiy metodning kelib chiqishiga nima sababchi bo'lgan.
2. Tarixiy-qiyosiy metodning qiyosiy-tarixiy metoddan farqli tomonlarini yoritib bering.
3. Tipologiya va tipologik yondashuv nimadan iborat?
4. O'z ilmiy tadqiqotingiz misolida ushbu metodning qo'llanilishini kuzatib chiqing.
5. Qiyosiy-chog'ishtiruv metodi asoslariga izoh bering.

4-Mavzu : Umumiy metodlar

Darsning o'quv maqsadi: tilshunoslikda umumiy qamrovga ega metodlarga oid to'liq tushuncha kasb etish.

Reja:

1. Distributiv tahlil metodi.
2. Transformatsiya tahlil metodi.
3. Bevosita tarkiblovchilar metodi.

Tushuncha va tayanch iboralar:

Distributsiya, kontrast, qo'shimcha erkin almashinish, transformatsiya, darak gap, so'z birikma, formal-grammatik, tobelik, ikkilamchi bo'lak, sintagma, sintaktik tuzilma, ikkitomonli.

Bular orasida bir necha xususiy metodlar mavjud bo'lib, barchasiga xos tomoni til xodisalar tashqi shakli strukturasi aniqlashga qaratilganligi.

Distributiv tahlil metodi bunda til elementlarining yonma-yon kelib distributsiyasi (qurshov) e'tiborga olinib, ushbu elementlarning mustaqil bo'lmasligi tobe' yoki tobe' emasligi aniqlanadi. Faqat ifoda plani asosida. Buning asosiy maqsadi til birliklarini sintagmatik xossalari ko'ra tasniflash. Distributsiya orqali aniqlangan o'xshash yoki o'xshamaslik til birliklarini tasniflash uchun asos bo'ladi.

Bu jarayon nutq bo'lagini tarkibiy bo'linishidan boshlanadi- Bo'lak(yoki segment)larga. Har bir ikki segmentni solishtirganda uch xil distributiv munosabat aniqlanadi.

1. Kontrast distributsiya – til elementlarning bir xil pozitsiyada, biri o'rnida ikkinchisining kela olishi va bunda boshqa-boshqa ma'noli birliklarni farqlab turishi. Masalan, *bosh – bo'sh* kabilarda unlilar kontrast distributsiya holatidadir.
2. Qo'shimcha distributsiya – til elementlarining bir xil pozitsiyada biri o'rnida ikkinchisining kela olmasligi. Masalan, "k" tovushidan keyin "k" kela oladi, lekin "q" kela olmaydi: *makka* kabi.
3. Erkin almashinish distributsiyasi – til elementlarining har xil pozitsiyada biri o'rnida ikkinchisining kela olishi. Masalan, *chelay – chelay* kabi.

Shunda kontrastiv distributsiya tilning turli xildagi mustaqil birliklarga taalluqli bo'lsa, qolgan ikkitasi bitta birlikning variantlariga taalluqlidir. Asosan bu metod tovush tizimiga to'g'ri keladi.

Sintaktik sathda bu metod sintaktik tuzilmadagi turli komponentlarning birikuv imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Transformatsion tahlil metodi bu metod turli – tuman sintaktik tuzilmalarni qayta tuzib, sodda (oddiy, yadroviy) tuzilmalarga keltirish qoidalari va usuli. Bu yerda asosiy va sintaktik tuzilmani til qonun-qoidalari asosida o'zgartirib, ikkinchi tuzilma hosil qilish. Masalan, aniq tuzilmaning majhul tuzilmaga aylantirilishi: *qizcha she'rni o'qidi – she'r qizcha tomonidan o'qildi*. Buni transformatsiya deyiladi.

Bunday metod yuqorida tilga olingan qiyosiy-tarixiy va tarixiy-qiyosiy metodlardan farqli o'laroq Rossiyalik hindshunos olimlaridan V.A. Zaxarin (Строй типология языка кашмири М.,1981; "Типология языков Южной Азии", М.,1987 va В.П.Липеровский "Синтаксис современного хинди", М.,1987; Контур грамматического строя языка хинди-восточное языкознание М.,2003.larning mazkur asarlarida keng o'rin topib kelgan uslub hisoblanadi. Bularning ijobiy tomoni til hodislarini aniq yoritishga o'zining katta hissasini qo'shib til tizimining strukturasi lo'nda va tiniq anglashga yordam beradi.

Eng ko'p uchraydigan transformatsiyalardan quyidagilarni qayd qilsa bo'ladi:

- 1) Aniq tuzilmani majhul tuzilmaga aylantirish
- 2) Tasdiqlovchi tuzilmani inkor etuvchi tuzilmaga
- 3) Darak gapni so'roq gapga va aksincha
- 4) Gapni so'z birikmasiga va aksincha
- 5) Bir so'z birikmasini boshqa so'z birikmasiga

Bularni amalga oshirishda ong muhim shart shuki – boshlang'ich tuzilma va uning hosilalari birhil vaziyatga to'g'ri kelishi kerak.

Bunday tahlil quidagi formal Grammatik va mazmuniy vazifalarni echishga imkon beradi.

- 1) Sintaktik tuzilmalar aro farqlar va o'xshashlikni aniqlash.
- 2) Omonim tuzilmalarni ajratib berish.
- 3) Distributiv va bevosita tarkiblovchilar metodlari orqali hosil qilinadigan tasnifni takomillashtirib yaxshilash
- 4) O'zgartirilayotgan bir xil tarkibli tuzilmalarning semantik xossalarini aniqlashtirishga yordam beradi. Ba'zi kamchiliklariga qaramasadan bu metod ko'p struktur-semantik tavsif vazifalarini echimida yordam beradi.

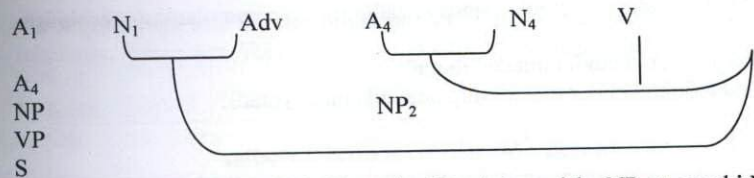
Bevosita tarkiblovchilar metodi bu metodning zamirida gapdagi barcha bo'laklararo tobelikning bir xil tipdagi munosabatlarini yotadi. Bularga ko'ra 1) gapning ikkilamchi bo'laklari o'zaro yoki bosh bo'laklardan bittasiga tobe bo'ladi. B) gapning egasi kesimiga tobe bo'ladi. Masalan, *Bu yili qish juda sovuq tushadi*- ikki chiziq bilan belgilangan so'z boshqaruvchi bo'lib bir chiziqli esa tobe so'z bo'ladi. Bordi-yu birinchisi tushirilsa, gapning butun mazmuni yo'qoladi, vaholanki ikkinchisining tuzilishi bunday holatga olib kelmaydi. Bu sintagma (tizma)da tobe va boshqaruvchi so'zlar sintagmaning bevosita tarkiblovchilari hisoblanadi.

Demak, bunday tahlil bir necha tadqiqiy qadamlardan tashkil topadi. Masalan, bularning asosiysi har bir juftlikni birlashtirib bir harf ostida belgilash bo'lib, bunday jarayon ikki yo'l orqali ko'rsatiladi: 1) qavs orqali masalan

A₁ N₁ Adv A N V
 { (*mashhur qo'shiqchi*) [(*juda murakkab*) *qo'shiqni*] aytdi }

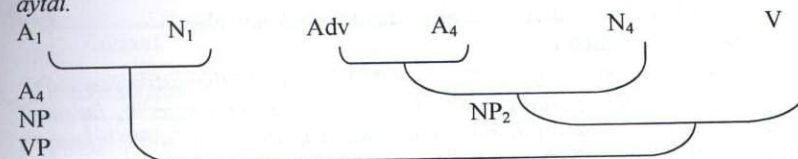
3) masalan, yoki shajara chizmasi orqali:

Mashhur qo'shiqdagi juda murakkab qo'shiqni aytdi.

Shartli qisqartmalar (;V-fe'l; N-ot; A-sifat; Adv-ravish; NP-ot guruhi;VP-fe'l guruhi; S-gap; Raqam kelishikni belgilaydi.

Mashhur qo'shiqchi juda murakkab qo'shiqni aytdi.

Bu metod sintaksik tuzilmalarning ham analizi, ham sintezi uchun ya'ni transformatsiya modellarini yaratish uchun qo'llaniladi. Bunday transformatsiya metodi bevosita tarkiblovchilar modeliga teskari keladi. Transformatsiya metodini yana yoyish (развёртывание) deb ataladi. Buning uchun modelning leksik to'ldirilishini (наполнение)ni bilish kerak. Misol uchun yuqorida berilgan shajarani yoyish yo'li bilan transformatsiya amalga oshiriladi.

Savollar:

1. "Qo'shimcha distributiv almashinish" deb nima nazarda tutiladi?
2. "Transformatsiya" tushunchasi niamni bildiradi?
3. Sintagma turlariga izoh bering.
4. Ikki tomonli birliklarga nimalar kiradi?

Tavsiya etiladigan qi'shimcha adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Til qurilishi:tahlil metodlari va metodologiyasi, T.2007
2. Hojiev A. tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T. 2002
3. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966.
4. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику, М.,1974.

Internet saytlari:

1. www.google.com
2. www.indianlingvistics.com
3. www.voprosyazikoznaniya.ru
4. www.filologicheskiye nauki.ru
5. www.voprosyfilologii.ru

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Hozirgi tilshunoslikda structural metodlar o'rni tushuntirib bering.

2. Distributiv tahlil metodi qanday tadqiqiy muammolarning echimiga qaratilgan.
3. Transformatsion metodi nimadan iborat?
4. Bevosita tarkiblovchilar metodining negizida nima yotadi?

5-Mavzu : Maxsus structural metodlar

Darsning o'quv maqsadi: structural tilshunoslik ko'lamidagi metodlar haqida tasavvur kasb etish.

Reja:

1. Komponent tahlil metodi.
2. Lingvostatistik metod va uning ahamiyati hamda cheklanishlar.

Tushunchalar va tayanch iboralar:

Sema, semema, ma'naviy element, denotat, mantiqiy, lingvistik, semantic, belgi, eksplisit, implicit, paradigmatic, sintagmatik, diskret, ehtimolli, fonema, morfema, til birliklari, tanlovchanlik, korreleatsiya, lingvostatistika, chiziqli, leksik-semantic variant, chastota, koeffitsient.

Komponent tahlil metodi bu metod strukturaviy semasiologiya sohasiga xizmat qiladi. Buning maqsadi ikkitomonli til birliklarini aniqlashdirki-birinchidan, ularning mazmunidagi eng kichik birliklarini ajratish, ikkinchidan, ulararo qonuniy aloqa va munosabatlarni topish.

Bu semantic eng kichik birlik chex olimi *V. Skalichkaga* asosan "sema" deb nom berilgan.

Sema bu sememaning tarkibiy qismi bo'lgan holda ma'noning eng kichik ma'noviy elementidir. Demak, semema bu struktur ravishda tartibga solingan semalar (yig'indisi "нучок") bo'lib semalararo aniq mazmuniy munosabatlarni bildiradi. Har bir sema esa til sohiblari ongidagi denotatga ob'ektiv ravishda xos farqlovchi belgilarning in'ikosi bo'ladi.

Asosan turli xildagi yondashuvlarni hisobga olganda turli ma'nolar tarkibidagi semalarni ajratishning quyidagi usullar mavjud:

- a) mantiqiy- denotatning sema va belgilararo gnoseologik aloqalarni topish.
- b) Lingvistik- nutqda semantic jihatdan o'zaro yaqin so'zlar birikuvligini hisobga oladi.
- c) Mantiqiy-lingvistik- mazkur ikkilov usullarini uyg'unlashtiradi.

Komponent tahlili "sema" va "semantic belgi" kabi tushunchalarni ajrata bilishni talab qiladi. (qiyoslash "fonema" va "fonologik belgi"). Ya'ni sema bu semantic birlik bo'lsa, "semantic belgi" bu so'z yoki so'z birikmaning ma'nosining aniq parametri.

Semalarning ham turli xildagi turlari ajratiladi-

- 1)leksik va grammatik 2) eksplisit implisit bu erda eksplisit ifoda plani jihatidan morfema nazarda tutiladi, implicit deb esa o'z moddiy ifodasiga ega bo'lmagan semalar kiradi. 3) paradigmatic va sintagmatik 4) bosh (доминирующие) va tobe (зависимые) 5)uadroga tegishli (ядерные) va chekadagi (периферийные)

6) integratsiyaga olib bboruvchi (identifikatsiyali) va farqlovchi 7) majburiy va fakultativ. Semalarni ikki yo'l-paradigmatik va sintagmatik yo'l orqali qilsa bo'ladi.

Masalan,

№	1	2	3	4	5	6	7	8
1. <i>Donishmand</i>	+	+		+	+			
2. <i>Bilimdon(erudit)</i>	+	+		+		+		
3. <i>Talanli</i>	+	+		+			+	
4. <i>Salohiyatli</i>	+	+		+				+
5. <i>Farosatli</i>	+		+	+				

1)fikrlab oluvchi. 2-boy idrok sohibi. 3-idrokli. 4-tez fahmlovchi. 5-juda tajribali. 6-ko'p o'qigan. 7-tajriba va o'qimishlikdan qat'iy nazar. 8-normal ravishda tushuna oladigan.

Komponent tahlil jarayoni lug'aviy izoh yo'li ko'p qo'llaniladigan bolib qolgan, chunki bunday izoh so'zning ma'nosini tarkibiy qismlarga bo'linishini mo'ljallaydi. Bu paradigmatic yo'l. Sintagmatik yo'l matnda semantic jihatdan yaqin so'z yonma-yon kelishini hisobga olib o'tkaziladi.

Lingvostatistik metod bu metodning dolzarbligi quyidagilardan kelib chiqadi:

- a) Til tizimi diskret (bo'linadigan) birliklar majmuasi bo'lgan holda miqdoriy xarakterga ega.
- b) Yuqoridagi xarakter bir sathdagi birliklarning boshqa sathdagi birliklardan farqlovchi sifatlari o'ziga xoslikni ta'minlaydi.
- c) Ehtimolli (вероятностный) tabiatiga ega. Bunga binoan so'zlarni yaratish uchun kerak bo'ladigan fonema va morfemalar qo'shilmalarining cheklangan qismi qo'llaniladi. Bu metodni tadbiiq etish quyidagi tamoyillarga tayanadi. A) til birliklarining ko'pligi. B) ularning nutqda takrorlanishi C) til birliklarning tanlovga moyilligi tanlovchanlik.

Aslida bu metod mutloqo absolyutligi bo'lmasdan boshqa metodlarga bo'ysunadigan til qonuniyatlarini o'rganishdagi yana bir yo'l hisoblanishi zarur. Boz ustiga o'rganilayotgan til hodisasining miqdoriy va sifatiy metodlar bir birini to'ldirib borishi zarur. Bu metod eng mahsuldor ravishda chastotali lug'atlar tuzilishida o'zini oqlab kelmoqda.

Lingvostatistikaning asosiy tushunchalariga kelsak, bu erda korrelyatsiya (корреляция) degan asosiy tushuncha bo'lib, uning xususiyati shundan iboratki til hodisaning miqdoriy va sifatiy tavsiflari orasidagi qat'iy bo'lmagan muvozanatlarni belgilash. Tilshunoslikda asosan chiziqli (линейная)

korrelyatsiya qo'llanildi. Bunga ko'ra bitta belgining ko'payishiga boshqa belgi ma'nolarining ko'payishi yoki kamayishi qo'shiladi. Masalan, bunday muvozanatda so'zning leksik-semantik variantlari bilan so'zlarning nutq yoki matndagi ishlatilish chastotasi turishi mumkin. Shunda ijobiy va musbat korrelyatsiya ijobiy va musbat korrelyatsiya vaziyatlari bo'lishi mumkin. Shunda korrelyatsiya zichligining darajasini ko'rsatuvchi raqam korrelyatsiya koefficienti deb (-1 va 1 orasida) ataladi. Boshqacha aytganda bu muvozanat-1-0-+1 shaklida ko'rsatilishi mumkin.

Bu raqamni quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$r = \frac{\sum (\bar{X}_1 - \bar{X}) (Y_1 - \bar{Y})}{\sum (\bar{X}_1 - \bar{X})^2 \sum (Y_1 - \bar{Y})^2}$$

Bu erda $r =$ chiziqli 1

Σ -u yoki bu harakat (operatsiya)ning natijasida hosil bo'ladigan yakun; x_1 -birinchi belgining o'rta hisobdagi ma'nosi; \bar{x} -birinchi belgining o'rta hisobdagi miqdori; y -ikkinchisi belgining ma'nosi y -ikkinchi belgining o'rtacha miqdori. $x_1 - \bar{x}$ va $y_1 - \bar{y}$ holatlari hosil bo'lgan miqdorlarning o'rtachalaridan bo'lgan siljishlarini ko'rsatadi.

Buni quyidagi konkret misolda ko'rsak- faraz etaylikki, aniq bir hodisaning ikki mualliflar (A_1 va A_2) matnlaridagi ifodalar (репрезентация) dan 10 tasini tanlab olib quyidagi chastotalarni aniqladik:

Kuzatilayotgan hodisa	Birinchi tanlov	Ikkinchi tanlov	Ja'mi
1	5	10	15
2	10	15	25
3	15	20	35
4	20	25	45
5	25	30	55
6	30	35	65
7	35	40	75
8	40	45	85
9	45	50	95
10	50	55	105
Ja'mi	275	325	600

Qolgan harakat ushbu formula bo'yicha amalga oshiriladi. Natijada $r = +0.62.5: 4253906.2 = +0.0004848$ bo'lib, kuzatilayotgan tanlovlararo korrelyatsiya ijobiy bo'lsa-da juda ojjizdir.

Savollar:

1. "Komponent tahlil" deganda nima tushunliadi?

2. "Sema" va "Semema" atamalariga izoh bering.

3. "Diskret" tushunchasi nimani bildiradi?

4. "Leksik semantik variant" nimadan iborat?

Tavsiya etiladigan qo'shimcha adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Til qurilishi:tahlil metodlari va metodologiyasi, T.2007

2. Головин Б.Н. Язык и статистика, М., 1971

3. Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики, М., 1964

4. Петровский К.Г. и др. Математическая лингвистика, М., 1977.

5. Хант Д. Вычислительная лингвистика в Летном институте лингвистики/Вопросы языкознания/, 1993, №6.

Internet saytlari:

1. www.google.com

2. www.indianlingvistics.com

3. www.voprosyazikoznaniya.ru

4. www.filologicheskiye nauki.ru

5. www.voprosyfilologii.ru

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Lingvostatistik metodining tarixini qisqacha so'zlab bering.

2. Chastota hodisasi qanday hisoblab chiqilishini izohlab bering.

3. O'z ilmiy tadqiqotingizda lingvostatistik metodning qo'llanilishi namoyish etishga harakat qiling.

4. Komponent tahlil metodi qanday hodisalarni tadqiq etish uchun mo'ljallangan?

6-Mavzu : Ma'naviy nazariyaga yo'naltirilgan yangi metodlar

Darsning o'quv maqsadi: ushbu eng yangi lingvistik metodlarga oid to'liq va qisqa tasavvur kasb etish.

Reja:

1. Psiholingvistika

2. Kognitiv lingvistika

Tushuncha va tayanch iboralar:

Lingvistik kompetensiya, til faolligi, interiorizatsiya, eksteriorizatsiya, matni indekslash,, parametrik, alomatli, prototipli yondashuvlar, bilish, bilim, informatsiya, concept, kategoriya, freym, mentalitet.

Psiholingvistika -bu nazariya boshlanishi 1953 y. fanlararo aloqalar bo'yicha Xalqaro seminar (AQSh, Blumington)da taniqli ameriaklik truhshunos Ch. Osgud va antropolog hamda etnograf T. Sibeok boshchiligidagi e'lon qilingan edi.

Bu yo'nalish nutq faoliyati tushunchasiining doirasidagi asosiy komponentlarni o'rganishga qaratilgan. Bular qatorida "so'zlash" va "nutq"ni tushunish ya'ni qabul qilish jarayonlarini anglash kabi masalalar turadi.

Bu fan asoslari *L.V.Sherbaning* "О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании" nomli asarida bayon etilgan. Natijada bu fanning nomi "*nutqiy faoliyat nazariyasi*" deb ataladi.

G'arbda keng tarqalgan *Miller-Homskiy* konsepsiyasiga ko'ra transformatsiyalar nazariyasiga til negizida qoidalar cheklangan tziimi etib, buning ko'lamida to'g'ri tuzilgan gaplarning poyonsiz miqdori berilgan bo'ladi. Bularni so'zlovchi to'g'ri tuzib borsa tinglovchi tushunishga urinadi. Bunday jarayonlarni anglash uchun *Homskiy* "*Lingvistik kompetensiya*" bu birlamchi-ya'ni tilni bila olish va "til faolligi" ushbu qobiliyatni amalgam oshirish jarayoni va ikkilamchi kabi tushunchalarni kiritadi.

Mazkur "*so'zlash*" va "*tinglash*" jarayonlarda olim yuzaki (поверхностная) va chuqur (глубинная) strukturalar ajratiladi. *Miller* bunday hodisalarni tafakkurning o'ziga xos inikosi deb tushunadi.

Rus olimlari o'z navbatida tafakkurni keng ma'noda tushungan holda bu faol bilishga qaratilgan faoliyat, shuningdek tashqi faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishga yo'nalgan ichki jarayon deb talqin qilinadi. Boshqacha aytganda uni a) tashqi(predmetli) dunyoni ichki obrazlar orqali aks ettirish jarayoni b) mavjud bo'lmagan buyumlarga nisbatan qilinayotgan faoliyat sifatida tan olinadi. Bunday harakatda odam va mavjud bo'lmagan buyum hamda uning to'liq o'rinbosari bo'lmish obraz o'rtasida maxsus vositachi (посредник) kerak bo'lib, uning sifatida belgi yoki belgilar qo'llaniladi. Bunday belgilar nolisoniy va lisoniyarga bo'linadi. Bu belgilar turli tillarda turlicha ifodalanadi.

Psixologiyada tashqi amaliy ishharakatlarni ichkilarga aylantirish interiorizatsiya, vaholanki(ichki) xayoliy ish-harakatlarni tashqi(amaliy)larga aylantirishni- ekteriorizatsiya deyiladi.

Interiorizatsiya muammosi aslida esa psixolingvistika bilan kognitiv lingvistika tutashuvidagi hodisadir.

Uning g'oyalari "belgi", "ma'no" va ularning onga nisbatan voqealashishiga (предикация) kabi tushunchalarga tayanadi. *L.S.Vygotskiyga* binoan onging sistemaligi belgilar tizimiga bog'liq bo'ladi. Ammo belgilar tug'ma bo'lmasdan o'zlashtirilgan bo'ladi. Ma'no o'z navbatida nafaqat muloqot, aloqa va tafakkur hosilasi, balki bunda ichki va tashqi ya'ni ijtimoiy bilan psihik hodisalar kesishadi. Boshqacha aytganda, bu nafaqat faoliyat samarasi, balki faoliyatning o'zidir. Bundan til dinamikasini tushunsa bo'ladiki, so'zning qo'rshov (контекст) ichida va tashqarisidagi hayoti, uning tovlanishi, leksik-semantik variant rang-barangligining o'zgarishi, yangi ma'nolarning paydo bo'lishi kelib chiqadi. Gap (высказывание) da nutqiy faoliyatning asosiy xususiyatlari o'z aksini topadiganligi tufayli bu nazariya zamirida gapning yaratilishi yotadi.

20 asr oxirgi choragida bu yonalishdan "matn lingvistika"si sari burilish kuzatiladi. Psixolingvistikada qo'llaniladigan asosiy metod-lingvistik tajriba (eksperimental) dan tashkil topib, quyidagi usullarga tayanadi: a)assosiativ

tajriba b) eksperimental o'lchash c) taxminiy prognozlash d) matnni indekslash (ya'ni ko'rsatgichlar bilan ta'minlash).

Ch.Osgud tomonidan ishlab chiqilgan "*omil (стимул) reaksiya (реакция)*" modeli asosida assosiasiya (*so'z omil- слово стимул*) metodikasi shakllangan.

Psixolingvistik jihatdan so'z va uning ma'nolarini o'rganish quyidagi yondashuvlar orqali amalga oshiriladi: a)parametric b)alomatli (признаковый) c)prototipli (прототипный) d)situativ.

Kognitiv lingvistika bu tubdan yangi yo'nalish bilim va bilishning tabiati va mohiyati, voqelikni inson orqali qabul qilish va uning bilish faoliyatining anglanib tizimlashtirilgan informasiya sifatida to'plangan natijalarini o'z ob'ekti sifatida o'rganadi.

Bilish deganda informasiyani qabul qilish(восприятие) tushunish(понимание), tasavvur (репрезентация) va qayta yaratish(порождение) tizimlarning o'zaro ta'siri (взаимодействие).

Informasiya bu aloqa (kommunikasiya) jarayonida til tizimlari orqali taqdim etiladigan va uzatiladigan bilimlardir.

Bilim deb ob'ektlarni induksiya bilan deduksiya, aqliy hulosa (умозаключение), fikr yuritish (рассуждение) assotsiatsiya(o'xshatish) hamda solishtirish, tanib olish (идентификация), bilib anglab olish (распознавание), kategoriyalashtirish va tasniflash kabi fikrlash jarayonlar mobaynida hosil qilingan ma'lumotlar. Bular freimlar(фреймы), skriptlar(скрипты), scenariylar, propozisiyalar, obrazlar va h.z. kognitiv tuzilmalar orqali taqdim etilgan(репрезентированные) bo'ladi.

Madaniyat tili hamda bilim shakllari tarixan o'zgaruvchi sinergetik(синергетическое) birlik tashkil etishi tufayli bilim, birinchidan, madaniy onging eski yoki hozirgi sistemasiga turli tarzda kirib keladi va ikkinchidan, ijtimoiy hayot tarkibida turli vazifalarni bajaradi.

Bunday tadqiqotlarda bilim amaliy, metodologik yoki falsafiy-nazariy bilimlardan farq qilib pragmatic turdagi tilda ifodalangan bilim shaklida gavdalanadi. Masalan, "*kapalagi uchib ketdi*" deganda "*juda ham qo'rqib ketdi*" kabi iboralarda o'z ifodasini topadi.

Yuqorida ko'rsatilgan bilim tiplariga ko'ra ularni o'rganish yo'lida maxsus yondashuvlar ishlab chiqilgan: 1) strukturaviy 2)formal-mantiqiy 3)pragmatik bilimlar turli modellarni birlashtirish ularni tushunish uchun umumiy asos zarur.

Kognitiv tuzilmalar xususida fikr yuritganda bular voqelikni anglab olish modellari bo'lib bular voqelikni anglab olish modellari bo'lib masofa, vaqt, harakat (движение), sabab-oqibat munosabatlarini qabul qilib tushunish xususiyatlarini aks ettiruvchi bilimni tartiblash(упорядочивание)dagi kategorial-semantik strukturalardir.

Madaniy bilim uch xil o'zaro bog'langan faoliyat orqali shakllanadi- 1)tashqi amaliy faoliyat 2) bilish jarayonlari va 3)aloqa (коммуникация).

Shunda informasiyaning ikki turli ko'rinishini ajrata bilish zarur a) addativ (manbadan hosil qilinishi mumkin bo'lgan informasiyaning butun majmuasi) b) selektiv (hosil qilish va uzatish uchun tanlanadigan informatsiya)

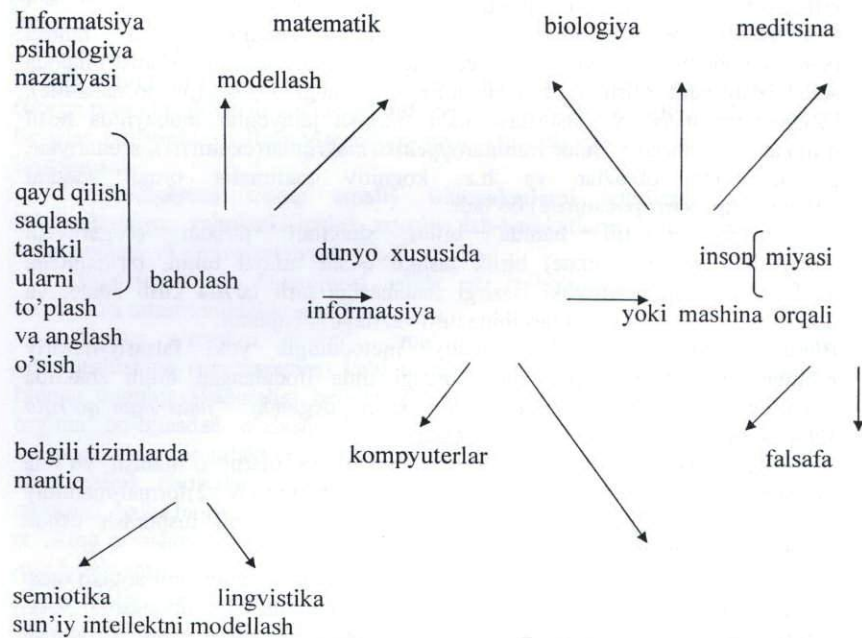
Matnlardan tanlab olingan turg'un tuzilmalar diskursiv (hayotga cho'mgan matn) faoliyat samarasi bo'lmish matnlarda shakllangan va qadriyatlariga qaratilgan. Ma'nolarni eng qisqa shaklda ifodalay oladi. Masalan, Qur'onda qayd etilgan metafora va iboralar.

Demak, madaniyat qurshovida o'zini ta'minlay oladigan (самодостаточная) semantic mavjudlik (реальность) bo'lgan holda an'anaviy dunyoqarashning qadriyatlariga yo'naltirilgan modellar tomonidan tartiblanadi.

Kognitiv lingvistika diqqat markazida lisoniy bilimlar yotadi vaholanki nolisoniy bilimlar ham bo'ladi.

Bilimni konsepsiyalash va kategoriyalashning lingvistik muammolari. Kognitiv so'zi –ingliz tilida *Cognitive* “bilishga tegishli” degan ma'noni bildiradi.

Kognitiv fanlarning o'rtasida lingvistika o'rni (Kubryakova)

Demak, kognitiv lingvistika – birnecha fan bo'lmish so'nggi intellect nazariyasi (kompyuter orqali) tilshunoslik, psihologiya, psiholingvistika va nevrologiya fanlarining yondashuv va g'oyalarini birlashtiruvchi kompleks ilmiy fandır.

V.Z.Demyankovga asosan kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi “inson tomonidan tilni o'zlashtirish mehanizmlarini hamda ushbu mehanizmlarni strukturalash tamoyillarini tizimli ravishda tavsiflash va tushuntirish”dir. (Вопросы языкознания, 1994 №4 стр17, «Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего метода»)

Tilni yuzadagi strukturalar manbai deb tushunilsa va bular chuqur strukturalar vakillari bo'lsa, o'sha chuqur tuzilmalarni bizga etib kelayotgan til strukturali asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Har bir insonning xotirasi aslida bir ulkan tutashayotgan shajaralar majmuasidan iborat. Bu majmuadagi har bir tugun aniq bir concept (ya'ni tezkor kognitiv tuzilma)ni tashkil etadi. Ushbu konceptning lisoniy ifodasini esa keng ma'nodagi lisoniy belgi, ya'ni so'z ibora yoki gap bo'ladi.

Konsept alohida birlik sifatida umumiy tizim birligi bo'lib shakllanib, uning zamiridia maxsus(individual moddiy-buyumli) obraz yotadi. Konkret shaklda, masalan, kitob koncepti bir shaxs uchun “alifbe” bo'lib tuyulsa, boshqasi uchun Qur'on, uchunchisi uchun A.Navoi kitobi.

Borgan sari bilish jarayoni rivojlanishi bilan konsept yadrosi yangilanishi mumkin. Shaxsning ijtimoiy-madaniy tajribasining taraqqiyotiga muvofiq. Garchi uning strukturasi tiniq bo'lmasa-da undagi predmetli-obrazli yadrosi o'ta konkret bo'lib, chekadagi (периферийный) qatlamlari mavhum bo'lib yana boshqa qatlamlar paydo bo'lishiga asos bo'la oladi.

Agar fikrning strukturaviy birligi bo'lmish tushunchani molekula bilan solishtirsak, unda obraz undagi atom bo'la oladi.

Shunda konsept atamasini tushuncha atamasidan farqlash lozim, chunki birinchisi ikkita kognitiv mavjudlikni bildiradi. 1) Konsept- 1 bu boshlang'ich tasavvur bo'lgan holda so'zni vujudga keltiradi. 2) Konsept -2 bu birlik lisoniy ijodiy tafakkur natijasida paydo bo'layotgan va etik-lisoniy ongda o'sha tafakkurning tayanch elementlaridan biri bo'ladi.

Bu jarayonda lingvomadaniy to'rga lisoniy ma'noning etimologik va diahronik elementlari uning ichki strukturasi va hozirgi ma'noviy mazmuni, qo'rshov(kontekst) semantikasi, belgi diskursiv (matniy) ma'nosi, uning ichki mazmunining sintagmatika va paradigmatikasi kirishi nazarda tutiladi.

Konseptlar turlari va ularning lisoniy ifodalanishi bular o'rtasida asosiy turlaridan freym va stsenariylari eng muhim. Freym bu statik (ya'ni o'zgarmaydigan) fikriy obraz bo'lsa, scenariy bu dinamik o'zgarib rivojlanuvchisidir.

Freymning ichki strukturasi egiluvchan, ya'ni ichki alomat(признак)larining muvozanati o'zgarishi mumkin. Masalan, “*jar solmoq*” iborasi o'zining majburiy alomatlari bo'lmish “*hammaga eshittirib, hamma erda, hammaga aytmoq, hikoya qilmoq, g'iybat qilmoq biron narsa to'g'risidia(ko'pincha tuhmatli, bo'lmagan, mish-mishli narsalarni)*”. Buning majburiy alomatlari- “*ochiqchasiga va barchaga oshkora qilmoq*” bo'lsa,

chekadagi alomatlar *“hamma erda, allanimalarni bag‘illab gapirmoq, g‘iybat qilmoq, mish-mish tarqatmoq”* bo‘ladi.

Freyning egiluvchanligi uchun bu ibora turli situatsiyalarni bildirishi mumkin, masalan, a) *biron narsani xabar qilmoq*; b) *shaxsiy narsani hammaga etkazmoq*; c) *valdiramoq biron narsa haqida*; d) *g‘iybat qilmoq* va h.z.

Frey tuzilmasidan farqli o‘laroq scenariy yoki script vaqt va masofada yuz beruvchi stereotip (har vaziyatga to‘g‘ri keladigan) voqeani bildiradi. Ya‘ni freym voqeaning umumiy chizmasini ko‘rsatsa, scenariy uni jonlantirib beradi. Chekadagi ma‘naviy elementlari va tafsilotlari yordamida.

Qiyoslang:

Frey: *tili uzun*

Scenariy: *tili bir qarich bo‘lib ketdi.*

Yana bir turi – geshtalt(гештальт) ifodalanayotgan vaziyatning moddiy va aqliy elementlarning rang-barangligini o‘z ichiga oladigan yaxlid obrazli tuzilma, geshtaltning o‘ziga xosligi uning baravariga ham yaxlid ham bo‘linadigan hodisa ekanligida asl ma‘nosini tashkil eta olmaydi. Masalan, *“oyog‘ini qo‘liga olmoq”* (*juda tez yugurmoq, yurmoq*)- bu frazeologik chatishma.

Endi lingvokognitiv tadqiqotga shart-sharoit masalasiga kelsak, bu quyidagicha:

1) Ong tuzilmalari bilan til tuzilmalari nutqiy fikrlash faoliyat mobaynida faol ravishda o‘zaro ta‘sir vaziyatida kuzatiladi.

2) Lisoniy belgi strukturasi bu bilimlarni ifodalash strukturasi.

3) Har bir lisoniy belgi ko‘p qatlamli bilimlarni ifoda ettirish mumkin.

Demak, lisoniy belgi konseptual bilimning xazinalariga *“oltin kalit”* vazifasini o‘tadi. Ammo konseptlarni modellash kognitiv lingvistika darajasidan ko‘ra kognitiv psixologiya doirasiga kiradi.

Natijada kognitiv tadqiqotlar xalqning mentalitetidagi xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan. Mentalitet deb esa ongning kognitiv qoliplarining majmuasiga bog‘liq bo‘lgan dunyo qabul qilib qarash va anglashning o‘ziga xos usulidir. Ushbu qoliplarga umummilliy, guruh(ya‘ni ijtimoiy, yoshga bog‘liq bo‘lgan, kasbiy, genderli va boshqa guruhlarga xos hamda etnik(shaharli, viloyatli va h.z.) turlari kiradi.

Shunday qilib, kognitiv lingvistika ikki asosiy muammolari echimiga qaratilgan:

1) Til-aloqaning asosiy vositasi bo‘lgan holda aloqa jarayonida umumiy kognitiv mexanizmlarini til orqali qanday anglanadi. Bularni echish uchun quyidagi sa‘i-harakatlar qilingan.

-kelishik grammatikasi(*Ch.Fillmor va b.*)

-leksik-kelishik grammatikasi(*S.Starosta*)

-kognitiv grammatika(*J.Lakoff va H.Tompson*)

-Geshtaltlar nazariyasi

-kognitiv grammatika(*R.Longaker*) yoki “masofa grammatikasi.

Savollar:

1. Lingvistik kompetensiya nimadan iborat?

2. til faolligi tushunchasiga izoh bering.

3. Matnni indekslash nimani bildiradi?

4. Prototipli yondashuvlarga misol keltiring.

5. “Frey” deganda nimalar tushuniladi?

Tavsiya etiladigan qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. T. 2002

2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik, T.2006

3. Алиференко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке, Москва, 2005

4. Шахнарович А.М., Голод В.Г. Когнитивные и коммуникативные компоненты речевой деятельности/ Вопросы языкознания, 1986, №2

Internet saytlari:

1. www.google.com

2. www.psiholingvistiks.ru

3. www.kognitive lingvistics.ru

4. www.communicativelingvistics

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Psiholingvistika yo‘nalishlarining o‘ziga xosligini tavsiflab bering.

2. Interiorizatsiya va eksteriorizatsiya jarayonlarini qisqacha tavsiflab bering.

3. Kognitiv lingvistikaning asosiy tushunchalarining mazmunini bayon qilib bering.

4. Konseptlar turlarini tavsiflab bering.

7-Mavzu: Aloqa va amaliyotga yo‘naltirilgan yangi metodlar

Darsning o‘quv maqsadi: eng yangi kommunikativ turga ega bo‘lgan metodlar haqida to‘liq va qisqacha tasavvur kasb etish.

Reja:

1. Kommunikativ lingvistika

2. Amaliy lingvistika

Tushuncha va tayanch iboralar:

Nutqiy aloqa, kod, nutqiy akt, lokutiv, illokutiv, perllokutiv, boshlang‘ich matn, yakuniy matn, avtomatik tarjima.

Kommunikativ lingvistika zahirida kommunikativ birlik bo‘lib A.Hojiev ta‘kidlaganidek *“nutqiy aloqa birligi-mustaqil holda fikr ifodalay oladigan nutq birligi. Asosiy nutqiy aloqa birligi gapdir”*.⁹ Gap esa uning tarkibidagi so‘zlarning leksik-semantik yig‘indisi bo‘lmasdan maxsus sintaktik ma‘noga egadir. Gapning semantic strukturasi uch xil zaruriy komponentdan iborat-nominatsiya (ya‘ni Hojievga asosan tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni hosil qilish), predikatsiya (gapda fikr mazmunining ob‘ektiv voqelikka nisbat berilishi) va lokatsiya(so‘zlovchiga nisbatan nomlangan hamda vaqt va masofada nisbatlangan ma‘lumotni joylashtirish)lardan.

⁹ O‘sha asar, 71-71 betlar.

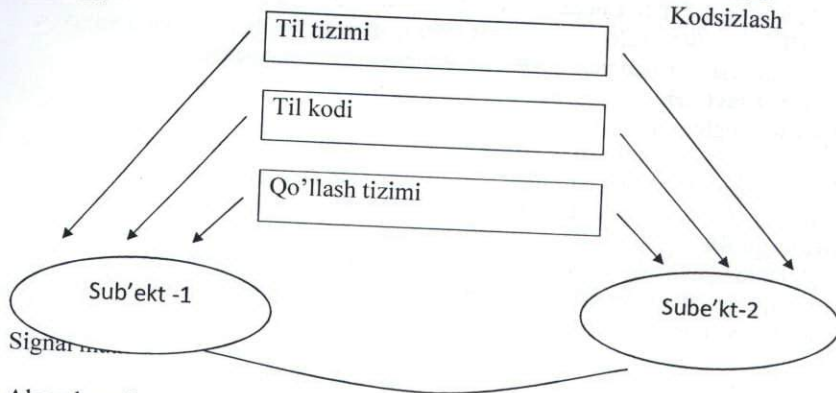
Shu komponentlarga tayangan holda semantik strukturaning voqeaviy (событийный), mantiqiy (логический) va baholovchi (оценочный) komponentlari shakllanadi.

Nutqning kommunikativ birliklari sifatida esa bayon (высказывание), diskurs, nutq akti, nutq janri, mantiqiy strategiya va nutqiy taktika ajratiladi.

Insoniy kommunikatsiya asoslari

Axborot -1
Kodlash

Axborot-2
Kodsizlash

Aloqa kanali

To'siqlar

Muloqot (общение)
Faoliyat

Voqelik (nolisoniy dunyo)

So'zlovchi (sub'ekt-1) axborot-1 deb atalgan hodisani nutqiy apparat orqali signalga aylantirib, bu signal aloqa kanali orqali uzatilib sub'ekt-2 deb ataluvchi tinglovchining tinglash organlari orqali qabul qilinib, buni kodlashtirib, axborot-2ga aylantiradi.

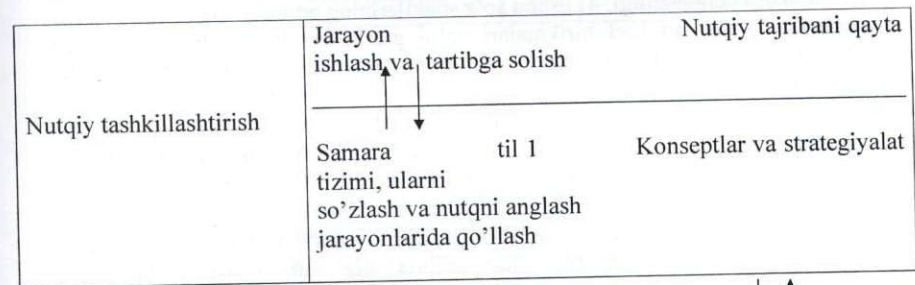
Nutqiy akt deb kommunikatsiya (aloqa)ning asosiy birligi hisoblanadi va aslida jarayon aspektidagi fikrdir.

Bu hodisa uch sathdagi tuzilma bo'lib, birinchisi- lokutiv (локутивный) ya'ni nutqiy muloqotda qo'llanadigan til vositalariga munosabatda bo'ladi. Ikkinchi- illokutiv (иллокутивный) ya'ni aloqa jarayonining maqsadi va shart-sharoitlariga nisbatan turuvchi, uchinchi- perllokutiv (перлокутивный) kommunikativ aloqa natijalariga nisbatan turuvchi.

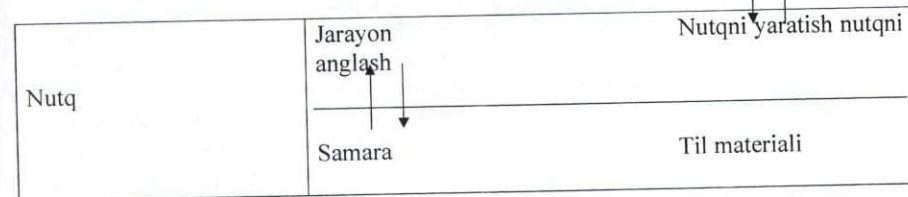
Demak, nutqiy akti bajarish uchun bo'linuvchi tovushlarni talaffuz etib, ushbu til grammatikasi qoidalariga asosan so'zlardan fikr yaratsih, uni bayon etish-ya'ni lokutsiyani bajarish. So'ngra nutqni maqsadga yo'naltirish-illokatsiya va nihoyat tinglovchilarda aniq javobiy harakatlarni kasb etish-perlokutsiya.

Nutqiy aktlar tizmasi esa diskurs (ya'ni bog'langan matn)ni tashkil etadi. Nutqiy janr- matn tuzilishining turg'un tematik, tarkibiy va uslubiy turi. Nutqiy strategiya va taktika deganda bular matn yaratish jarayonining nutq akti va janrida qaraganda yuqoriroq sathdagi birliklar. Strategiya bu muloqotning bosh yo'nalishi va asosiy vazifasini belgilasa, taktika- bu strategiya ko'lamidagi echiladigan muammoni echish yo'llaridan biridir.

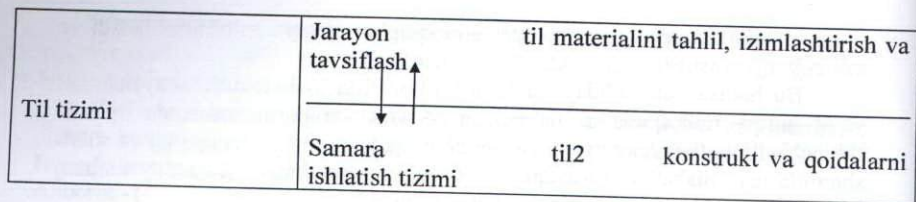
Nutqiy faoliyatning chizmasiga kelsak, buning asosiy xususiyat va munosabatlari quyidagicha tasavvur etiladi.

Shaxsning nutqiy faoliyati

Tilshunoslikning ilmiy til yaratishga qaratilgan faoliyati

Amaliy lingvistika bilimlarni taqdim etish shakli dunyo manzarasini modellash bo'lib, buni yaxlid yo bo'laklangan holda ko'rsatishdan iborat, chunki har bir tushunchaning shakli bu tabiiy tilning belgilaridir. Binobarin, terminlar tizimini strukturalashtirish ya'ni bilimlarni modellashdir. Bu maqsadga etish uchun terminlar tizimlari tabiiy tilning morfologik va sintaktik kichik tizimlari bilan uzviy holda o'zaro ta'sir munosabatida bo'lganligini aks ettiruvchi ilmiy matn xizmat qiladi. Shu o'zanda matnni tahlil etish bilan bog'langan amaliy lingvistikaning eng muhim vazifasi electron-hisoblash mashina uchun matn ma'lumotlar vazifasini yaratish. Bu baza avtomatlashgan kutubxona fondlari singaridir. Bu vazifaga tayangan holda quyidagilarni hosil qilish mumkin: 1) tegishli matnning barcha so'z shakllari to'liq ro'yhati. 2) matnning morfologik kichik tizimidagi elementlarni. 3) electron hisoblash mashinaga kiritilgan ushbu yoki barcha matnlar ichidagi har bir so'z shaklining necha marta uchraganligi. 4) ushbu so'z shakllarining adreslari (bob, band va bet sonlari). 5) harf va harf birikmalari ya'ni grafik belgilar bo'lmish vositalar chastotasini. 6) har bir so'z shaklining qo'rshovi (kontekst). 8) ters lug'atini. 9) matnning to'liq shaklini.

Kompyuter lingvistikasidan tashqari amaliy lingvistika doirasiga amaliy atamashunoslik, lug'atshunoslik, avtomatik tarjima, referat tuzish, uslubini o'lchash (стилеметрия), shifrlarni echish va b. kiradi.

Amaliy termin (atama)shunoslik quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi-lug'atshunoslik terminologiyasi (bunga o'z navbatida maxsus lug'atning nazariya va amaliyoti, bir tilli, tarjima lug'atlar, chastota lug'atlari, informatsiya qidiruv tezaruslar, mashina lug'atlar va h.z.), terminlar tizimlarini umumlashtirish, terminlarni tarjima qilsih va h.z.

Avtomatik tarjima tizimlarini ishlab chiqishda iki bosqich ajratiladi.

Birinchi bosqichda avtomatik lug'atlar tuzish, vositachi tilni ishlab chiqish, grammatikani formallashtirish, leksik va sintaktik omonimiyani bartaraf etish, frazeologik chatishmalarni qayta ishlab anglash va h.z.

Ikkinchi bosqichda tezlikda rivojlanib amaliyotga kirib borayotgan yo'nalishlar bo'lmish grammatikalarning nazariy ko'paytirish modellari, Grammatik tobeliklar modellari hamda bevosita tarkiblovchilar va transformasion grammatika modellari yo'nalishlarining taraqqiyoti namoyon bo'lmoqda. "Ma'no- matn" modeli bo'yicha semantika izlanishlari faollashib bormoqda.

Yangi hozirgi bosqichda esa vositachi tilni qollash bilan bog'langan avtomatik tarjimani takomillashtirish yuzaga kelmoqda. Bu jarayon oddiylashtirish holda quyidagi chizmada ko'rsatiladi. Boshqacha aytganda, avtomatik tarjima natijasida boshlang'ich x matnni qayta so'zlashga erishiladi.

Shu tarjima jarayoni:

X tildagi boshlang'ich matn

X tildagi yakuniy matn

Tahlil (analiz)

Sintez

X ichki taqdimdagi til matni

X ichki taqdimdagi til matni

X ni qayta ishlab o'zgartirish
(преобразование)

X ni qayta ishlab o'zgartirish

Matn ma'nosi

Savollar:

1. "Nutqiy aloqa" deb nima tushuniladi?
2. "Kod" tushunchasiga lingvistik izoh bering.
3. Yuqorida berilgan jadvallarni izohlab bering.
4. "Perlokutiv" atamasiga izoh bering.

Tavsiya etiladigan qo'shimcha adabiyotlar:

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T. 2002
2. Фрумкина П.М. Психоллингвистика, Москва, 2001
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике, Воронеж, 2001
4. Шахнарович А.М., Голод В.Г. Когнитивные и коммуникативные компоненты речевой деятельности/ Вопросы языкознания, 1986, №2
5. Прикладное языкознание. Учебник/Бондарко Л.В. и другие Санкт-Петербург, 1996

Internet saytlari:

1. www.google.com
2. www.psiholingvistiks.ru
3. www.kognitive lingvistics.ru
4. www.communicativelingvistics

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Kommunikativ lingvistikaning nutqiy akt kabi tushunchalarini izohlab bering.
2. Amaliy lingvistika mazmunini ochib bering.

3. Matn ma'lumotlar ba'zasi tushunchasiga izoh bering.
 4. Avtomatik tarjima rivojlanish bosqichlari xususida.

Reyting ishlanmasi

Maksimal ball	Maksimal ballning nazorat turlari bo'yicha taqsimoti		Qoniqarli	Yaxshi	A'lo
			55-70%	71-85%	86-100%
100	JB 40	1-JB 20	11,0	14,2	17,2
		2-JB 20	11,0	14,2	17,2
	OB 30	1-OB 15	8,2	10,7	12,9
		2-OB 15	8,2	10,7	12,9
	YaB 30	30	16,4	21,2	25,8
	JAMI 100	100	55	71	86
1-semestr	19h=9+10		JB - 15b		OB - 15b MT- 5b
2-semestr	19h=9+10		JB - 15b		OB - 15b MT- 5b
Jami			30 b		30 b 10 b

1 - semestr						2 - semestr					
9 hafta			10 hafta			9 hafta			10 hafta		
Haftalar	JB	MT	Haftalar	JB	MT	Haftalar	JB	MT	Haftalar	JB	MT
1	1		1	1		1	1		1	1	
2	1		2	1		2	1		2	1	
3	1		3	1		3	1		3	1	
4	2		4	1		4	2	2	4	1	
5	2	2	5	1	2	5	2		5	1	2
6	2		6	2		6	2		6	2	
7	2		7	2		7	2		7	2	
8	2		8	2		8	2		8	2	

9	2	3	9	2		9	2	3	9	2	
			10	2	3				10	2	3
	15b.	5b.		15b.	5b.		15b.	5b.		15b.	5b.
Jami	20 ball	Jami			20 ball	Jami			20ball		
1ball	2ball	3ball			5ball		10ball	o'zlashtirish			
0,9-1	1,7-2,0	2,6-3,0			4,3-5		8,6-10	"a'lo"			
0,7-0,8	1,4-1,6	2,1-2,5			3,6-4,2		7,1-8,5	"yaxshi"			
0,5-0,6	1-1,3	1,7-2,0			2,8-3,5		5,5-7,0	"qoniqarli"			
0 - 0,4	0-0,9	0-1,6			0-2,7		0-5,4	"qoniqarsiz"			

Joriy nazoratni baholash mezonlari

Mezonlar	1 ball	2 ball	3 ball
86 – 100 (a'lo)			
<ul style="list-style-type: none"> Talaba mavzuning mazmuni hamda maqsad va vazifalarini atroflicha yoritib bersin. Mavzu bo'yicha mantiqiy yondashgan holda o'z fikrini bildirsin. Berilgan mavzu ahamiyatini ham nazariy ham amaliy jihatdan puxta o'zlashtirsin. Bayon etish doirasida hech qanday chalkashliklarga yo'l qo'ymas. Mavzuga berilgan tayanch iboralarni maqsadga muvofiq qo'llay bersin. Berilgan savollarga aniq hamda xatosiz javob bera bersin. Uy vazifalarini to'liq puxta bajara bersin. 	0,9-1	1,7- 2,0	2,6- 3
71 -85 (yaxshi)			

- Talaba mavzuning mazmunini umumiy ravishda tushunsa.
- Konspektni puxta o'zlashtira bersin.
- Mavzuni bayon qilish jarayonida umumiy tasavvurga ega bo'lsin.
- Berilgan topshiriqni juz'iy kamchiliklar bilan bajarsin.
- Mavzu bo'yicha berilgan savollarga to'g'ri javob bera bersin.
- Mavzuni fikrlashida ilmiy va mantiqiy chalkashliklarga yo'l qo'ymas.

0,7 – 0,8

1,4 – 1,6

2,1- 2,5

55 -70 (qoniqarli)

- Mavzu haqida umumiy tushunchaga ega bo'lsin.
- Mavzuni talab doirasida bayon eta olmasin.
- Berilgan savollarga mujmal va chalkash javob bersin.
- Berilgan topshiriqni qo'pol xatolar bilan bajargan bo'lsin.
- Mavzu doirasidagi konspektni puxta bajarmagan bo'lsin.

0,5 – 0,6

1 -1,3

1,7-2

0 -54 (qoniqarsiz)

- Mashg'ulotga umuman tayyor bo'lmasin.
- Berilgan topshiriqda deyarli to'g'ri variantlar uchramasa.
- Uyga berilgan vazifa boshqalardan ko'chirilganligi bilinib tursa.
- Savollarga umuman javob bera olmasin.
- Mavzu bo'yicha hech qanday tasavvurga ega bo'lmasin.

0- 0,4

0 -0,9

0 -1,6

Joriy baholash uchun quyidagi so'rov turlarini belgilash mumkin:

1. Matn bilan ishlash.

- Rejada belgilangan hajmdagi matnlarni tez va ifodali o'qish
- So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish;
- Eshitib tushunish (audirovaniye)
- Til materiallari (talaffuz, leksika, grammatika)
- Nutq faoliyati turlari (o'qish, gapirish, yozish va eshitib tushunishga)ga alohida e'tibor qaratilishi nazarda tutilgan.

2. Test (rejada belgilangan Grammatik mavzu qisman yoki to'liq o'tilganidan so'ng)

3. Bayon yoki diktant.

4. Og'zaki so'rov (suhbat)

Oraliq nazoratni baholash mezo ni

Bir semester davomida ikki marta rejada tasdiqlangan haftalarda o'tkazilib, yozma, og'zaki va test asosida bo'lib o'tadi.

Bu orqali nazorat uchun quyidagi so'rov turlarini qo'llash mumkin:

1. Yozma ish.

(Yozma ish asosan talabning Grammatik mavzuni o'zlashtirganiga, 10 -12 ta gap (yoki 10 -12 ta gapdan iborat matn) ni ona tilidan hindiy tilidan va hindiy tilidan ona tiliga tarjima qilishdagi ko'nikma hosil bo'lganiga qaratiladi)

- Ikki tomonlama tarjima:
- mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy tiliga tarjima qilish
- mavzuga oid gaplar (matn)ni o'zbek(rus) tiliga tarjima qilish.

2. Test.

(Test savollari talabning nazariy va amaliy bilimlarini tekshirishda qo'llaniladi va mavzularning hajmidan kelib chiqqan holda 15 -25 savollardan iborat bo'ladi.)

3. Og'zaki so'rov.

- Grammatik mavzuni topshirish:
- O'tilgan mavzular yuzasidan savol – javob.

Har bir oraliq nazorat turi uchun ajratilgan maksimal ball – 10 ball.

Mezonlar	Yozma ish (tarjima)	Og'zaki(yozma) so'rov	Test
8,6 – 10 "a'lo"	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy tillaridan o'zbek/rus tiliga tarjimasi to'liq va variantga mos bo'lsa, • Leksik boylik mavjud bo'lsa; • 2-3 ta qo'pol bo'lmagan orfografik, Grammatik yoki 	<p>(nazariy savollar bo'yicha)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mavzuning mazmuni to'liq aks ettirilsa. • Mavzu nazariy va amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lsa. • Mavzuni o'zlashtirishda ijodiy yondashuv va mantiqiy ketma –ketlik mavjud bo'lsa, • Bayonda ilmiylik bo'lib, savollarga javoblar aniq va lo'nda berilsa; • Misollar keltirishda mushohada qilish va mustaqil fikrlash sezilib tursa. • (matn tarjimasi) • Matn tarjimasi to'liq va to'g'ri qilingan bo'lsa; 	9 -10 ta to'g'ri javo b

	<p>stiliztik xatolar uchrasa.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Tarjima ravon bo'lsa; • Tuzilgan savollar matnning mazmunini to'liq qamrab olgan bo'lsa; • Leksik va frazeologik birliklar o'z o'rnida qo'llanilgan bo'lsa; • Tayanch iboralardan maqsadli foydalanilgan bo'lsa. 	
7,1 – 8,5 "yaxshi"	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy tilidan o'zbek tiliga tarjimasi to'liq va variantiga qisman mos(to'liq emas, lekin variantiga mos); • Leksika faqat o'tilgan mavzular doirasida bo'lsa; • 4-5 ta orfografik, Grammatik yoki stilistik xatolar bo'lsa. 	<p>(nazariy savollar bo'yicha)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mavzuning mazmuni bo'yicha tasavvurga ega bo'lsa • Mavzuning nazariy va amaliy ahamiyati haqida umumiy tushunchasi bo'lsa; • Mavzuni o'zlashtirishda ijodiy yondashuvga va mantiqiy ketma- ketlikda qo'llashga harakat qilingan, biroq yetarli darajada bo'lmasa; • Savollarga to'g'ri va qisqa javoblar berilsa; • (matn tarjimasi) • Matn tarjimasida qisman ju'ziy xatolar uchrasa; • Tarjimada matndan uzoqlashish mavjud bo'lsa; • Tuzilgan savollarda matnning umumiy(qisman) mazmuni yoritilgan bo'lsa; • Leksik va frazeologik birliklar qisman yod olingan bo'lsa. 	7 -8 ta to'g'ri javo b
5,5 – 7,0 "qoniqarli"	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy tilidan o'zbek tiliga tarjimasi chala qilingan bo'lsa; • 6-7 ta orfografik, Grammatik yoki stilistik xatolar bo'lsa. 	<p>(nazariy savollar bo'yicha)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Talaba mavzu haqida umumiy tushunchaga ega; • Mavzu juda tor doirada yoritilib, bayonda ayrim xato va chalkashliklarga yo'l qo'yilsa; • Savollarga mujmal, ba'zan chalkash javoblar berilsa; • Misollar bilan mavzu tasdiqlanmasa. • (matn tarjimasi) • Matn tarjimasida bir qancha xatolar mavjud bo'lsa; • Tarjima chala qilingan va chalkashliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa; 	5 -6 ta to'g'ri javo b

		<ul style="list-style-type: none"> • Tuzilgan savollar matnning ayrim gaplariga mos bo'lsada, xatolar uchrasa, • So'z va iboralar chala va xatolar bilan yod olingan bo'lsa. 	
0 – 5,4 “qoni qarsiz”	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy tilidan o'zbek tiliga tarjimai chala yoki tarjima boshqalardan olinganligi sezilib tursa; • 8-10 ta orfografik, Grammatik yoki stilistik xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa. 	<p>(nazariy savollar bo'yicha)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mavzu haqida hech qanday tasavvur va tushunchaga ega bo'lmasa; • Mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rilmagan bo'lsa; • Mavzuga doir savollarga javob uchramasa; • (matn tarjimai) • Matn tarjimai mavjud bo'lmasa; • Savollar tuzilmagan va so'z, iboralar yod olinmaganligi aniqlansa. 	0 – 4 ta to'g'ri javob

Yakuniy nazoratni baholash mezonlari (30 ball)

Yakuniy baholash semestr oxirida bir marta o'tkazilib, yozma yoki og'zaki ko'rinishida bo'ladi hamda quyidagi so'rov turlarini o'z ichiga oladi:

1. Ikki tomonlama tarjima

Ona tilidan hindiy (ona) tiliga tarjima

- grammatik mavzuga oid
- leksikaga oid

2. Tanish leksikaga oid notanish matn bilan ishlash

- yozma tarjima qilish
- mavzuga oid savollar (yoki dialog) tuzish
- grammatik tahlil qilish va sharhlash

3. Diktant (orfografik, grammatik, stilistik qoidalar hamda frazeologik yoki leksik birliklari yuzasidan)

4. Test. (test savollari talabning nazariy va amaliy bilimlarini tekshirishda qo'llaniladi va mavzularning hajmidan kelib chiqqan holda 15 savoldan iborat bo'ladi)

Yakuniy nazorat uchun belgilangan 30 ball quyidagicha taqsimlanadi:

25,8-30	“a'lo”
21,2-25,7	“yaxshi”
16,6-21,1	“qoniqarli”
0-16,5	“qoniqarsiz”

Yuqorida zikr etilgan so'rov turlari quyida ko'rsatilgan mezonlar va ko'rsatgichlar asosida baholanadi:

Mezonlar	Yozma ish (tarjima)	Og'zaki (yozma) so'rov	Diktant (15 ta gapdan iborat bo'lib, har bir gapga 1 ball)	Test (15 ta savol bo'lib har bir savolga 1 ball)
25,8-30 “a'lo”	<ul style="list-style-type: none"> - mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy (o'zbek,rus) tilidan o'zbek/rus (hindiy) tiliga tarjimai to'liq va variantiga mos tushsa; - leksik boylik mavjud bo'lsa; - 2-3 ta qo'pol bo'lmagan orfografik, grammatik yoki stilistik 	<ul style="list-style-type: none"> (matn tarjimai) -matn tarjimai to'liq va to'g'ri qilingan bo'lsa; -tarjima ravon bo'lsa; -tuzilgan savollar matnning mazmunini to'liq qamrasa; -leksik va frazeologik birliklar o'zlashtirilsa; -tayanch iboralardan maqsadli foydalanilsa; -gaplarning grammatik tahlili hamda qoidalar sharhi aniq va lo'nda ko'rsatilinsa 	2-3 ta orfografik, grammatik yoki sintaksik xatolar uchun	12-15 tagacha to'g'ri javob
	-mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy	(matn tarjimai)	4-5 ta orfografik,	8-11 tagacha

<p>21,2-25,7 "yaxshi"</p>	<p>(o'zbek/rus/) tilida o'zbek/rus hindiy tiliga tarjimasi to'liq va variantiga qisman mos (to'liq emas, lekin variantiga mos kelsa);</p> <p>-leksika faqat o'tilgan darslar doirasida qo'llanilsa;</p> <p>-4-5 ta orfagrafik, grammatik yoki stilistik xatolar uchrasa.</p>	<p>-matn tarjimasi qisman bo'lsa;</p> <p>-tarjimada matndan uzoqlashish mavjud bo'lsa;</p> <p>-tuzilgan savollarda matnning umumiy (qisman) mazmunini yoritilsa;</p> <p>-leksik va frazeologik birliklar yod olingan, biroq o'zlashtirilmagan bo'lsa;</p> <p>-gaplarning grammatik tahlili hamda qoidalar sharhida ayrim juz'iy chalkashliklar uchrasa</p>	<p>grammatik yoki sintaksik xatolar uchun</p>	<p>to'g'ri javob</p>
<p>16,6-21,1 "qoniqarli"</p>	<p>-mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy (o'zbek/rus/) tilida o'zbek/rus hindiy tiliga tarjimasi to'liq bo'lmasa;</p> <p>-so'z bilishi o'ta kamligi sezilib tursa;</p> <p>-6-7 ta orfagrafik, grammatik yoki stilistik xatolar mavjud bo'lsa.</p>	<p>(matn tarjimasi)</p> <p>-matn tarjimasida qator hatolar uchrasa;</p> <p>-tarjima chala va chalkashliklar bilan bajarilgan bo'lsa;</p> <p>-tuzilgan savollar matning faqat ayrim gaplariga mos kelsa va xatolar uchrasa;</p> <p>-so'z va iboralar chala va xatolar bilan yod olinsa;</p> <p>-gaplarni grammatik tahlil qilish noto'g'ri bo'lsa.</p>	<p>6-8 ta orfagrafik, grammatik yoki sintaksik xatolar uchun</p>	<p>5-7 ta to'g'ri javob</p>

<p>0-16,5 "qoniqarsiz"</p>	<p>-mavzuga oid gaplar (matn)ni hindiy (o'zbek/rus/) tilida o'zbek/rus hindiy tiliga tarjimasi chala va tarjima boshqalardan olinganligi bilinib tursa;</p> <p>-8-10 ta orfagrafik, grammatik yoki stilistik xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa.</p>	<p>(matn tarjimasi)</p> <p>-matn tarjimasi mavjud emas (yoki boshqalardan olinganligi sezilib tursa);</p> <p>-savollar tuzilmagan va so'z va iboralar umuman yod olinmagan bo'lsa.</p>	<p>9 dan ortiq orfografik, grammatik yoki sintaksik xatolar uchun</p>	<p>1-4 ta to'g'ri javob</p>
--------------------------------	---	--	---	-----------------------------

Fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalar baholaganda, talaba quydagi talablarga javob berishi kerak:

86 – 100 ball "a'lo"

O'qish:

- tez va ifodali o'qiydi va talaffuzi to'g'ri matn ma'nosiga putur yetkazmaydigan juz'iy kamchiliklar mavjud

Tarjima qilish:

- o'qilgan va so'zlab berilganni tushunadi
- boy leksikaga ega, tez gapiradi, grammatik va stilistik qoidalarga rioya qiladi

Tushunish:

- leksik va grammatik bilimlarni to'la va o'z o'rnida to'g'ri qo'llaydi, ijodiy yondoshadi va mantiqiy qo'llashda mushohada qiladi

Gapirish:

- o'z bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashda mustaqil ishlaydi.

Ishlash:

71-85 ball "yaxshi"

O'qish:

- tez o'qiydi yoki o'qiydi biroq talaffuzda kamchiliklar uchraydi

Tarjima qilish:

- matn ma'nosiga putur etkazmaydigan bir nechta qo'pol bo'lmagan kamchiliklar mavjud
- o'qilgan va so'zlab berilganni to'liq tushunadi
- o'tilgan mavzular doirasida, qo'pol va leksik xatolarga yo'l qo'ymasdan gapiradi, ayrim juz'iy stilistik xatolarga yo'l qo'yishi mumkin

Tushunish:

- leksik va grammatik bilimlarni to'la ravishda

Gapirish: qo'llaydi, biroq ijodiy yondoshuvni va mushohada qilishni to'la amalga oshira olmaydi
 mustaqil fikrlashni namoyon eta oladi, biroq qo'yilgan ayrim talab va ko'rsatkichlarni me'yor darajasiga yetkaza olmaydi

55-70 ball "qoniqarli"

O'qish: - o'rtacha tezlikda o'qiydi, talaffuzda oqsash kuzatiladi
 - matn umumiy ma'nosini chiqarib bera oladi, biroq so'z, ibora va gaplarning birma-bir tarjimasida nuqsonlar uchraydi

Tarjima qilish: - o'qilgan va so'zlab berilganni qisman tushunadi
 - sekin va xatolar bilan gapiradi, fikrlari mantiqiy bir-biriga bog'lay olmaydi, ifodalab berishda oqsoqlanadi

Tushunish: - leksik va grammatik bilimlarni etarli darajada qo'llay olmaydi

Gapirish: **0-54 ball "qoniqarsiz"**

O'qish: - nutq faoliyati turlari va til materiallarini o'zlashtirishda etarli malaka va ko'nikmalarga ega emas
 - o'qilgan va so'zlab berilganni tushunmaydi, mavzu yuzasidan hech qanday tassavvurga ega emas

Tushunish: - dars jarayonida faoliyat va tashabbus ko'rsatmaydi, fanga qiziqishi yo'q

Talabalarining mustaqil ta'limini baholash bo'yicha reyting yo'riqnomasi

Mazkur reyting ishlanmasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 14.08.2009 yildagi 286-sonli buyrug'iga binoan ishlab chiqilgan rammatik rektorining 12.10.2009 yildagi 01-139-sonli buyrug'i bilan o'quv jarayoniga tadbiiq etilgan "Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish bo'yicha yo'riqnoma" talablari asosida tayyorlandi.

Mustaqil ta'lim turlari:

- Tarjima (Matnni o'qish, yozma yoki og'zaki tarjima qilish; bunda yangi so'zlar lug'ati ham taqdim etiladi)
- Referat;¹⁰
- Prezentatsiya(slaydlar);
- Insho (o'tilgan mavzu bo'yicha);
- Krossvord yechish;¹¹
- Krossvord tuzish;¹²

¹⁰ Referat talablari ilovada berilgan.

¹¹ MT ning bu turi hindiy, urdu, malay, indonez, vetnam tilini o'rganivchi 1-2 kurs talabalar uchun qo'llaniladi.

Mustaqil ta'lim turi o'qitilayotgan fan mohiyatidan kelib chiqqan holda professor-o'qituvchilar tomonidan tanlanadi. Mustaqil ta'lim ijodiy yondoshuvni talab qilganligi uchun referat, prezentatsiya, insholar, krossvordlar hajmi belgilanmaydi.

Mustaqil ta'lim mavzusi fan o'qituvchisi tomonidan taqdim etilgan "Mustaqil ta'lim mavzulari" ro'yxatidan tanlab olinadi. Mustaqil ta'lim auditoriya soatlaridan tashqari soatlar hisoblanib suhbat, munozara, BBB, klaster va boshqa interfaol usullardan foydalanilgan holda tashkil etiladi.

Mustaqil ta'lim 2-10 ball oralig'ida baholanadi.

Ballar taqsimoti quyidagicha:

86-100 ball ("a'lo")						
Mezonlar	2 ball	3 ball	4 ball	5 ball	6 ball	10 ball
(matnni o'qish, yozma yoki og'zaki tarjima qilish)	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Talaba matnni to'liq o'zlashtirigan bo'lsa; • Tarjima to'liq va matn mavzusiga mos, aniq bajarilga bo'lsa; • Mavzuga oid tayanch iborlar maqsadli qo'llanilgan bo'lsa; • Leksik va frazeologik birliklar to'g'ri va puxta o'zlashtirilgan bo'lsa; • Matnni o'zlashtirishda talaba ijodiy yondoshgan va mustaqil fikrlay olishini namoyon qilgan bo'lsa; • Talaba matn mavzusi yuzasidan erkin suhbat qila olsa 						

¹² MT ning bu turi erkin bo'lib, bu turga qiziquvchi barcha talabalarga mo'ljallangan.

<i>(Insho) va (kinofilm yuzasidan insho)</i>	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Insho tanlangan mavzuga mos, rejasi aniq va to'g'ri tuzilgan bo'lsa; • Insho mazmuni to'liq yoritilgan bo'lsa; • Tarkibiy qismlarning mutanosibligiga to'liq rioya qilingan bo'lsa; • Ijodiy yondoshilgan, mavzu yuzasidan mustaqil fikr ifodalangan bo'lsa; • Leksik boylikdan unumli foydalanilgan bo'lsa; • 2-4 ta, qo'pol bo'lmagan orfografik, rammatik yoki sintaktik xato bo'lsa; • Yangi so'z birikmalar to'liq o'zlashtirilgan bo'lsa (kinofilm inshosi uchun) 						
<i>(Prezentatsiya (slaydlar) tayyorlash)</i>	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Slaydlar mazmunan va texnik jihatdan boy bo'lsa; • Tanlangan mavzu to'liq ochib berilsa; • Ijodiy yondoshilgan va yangiliklar kiritilgan bo'lsa; • Ma'lumotlar qisqa va lo'nda yoritilgan bo'lsa • Grammatik va stilistik xatolar bo'lmasa 						
<i>(Referat)</i>	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Referat tanlangan mavzuga mos, rejasi aniq va to'g'ri tuzilgan bo'lsa; • Mavzu to'liq yoritilgan bo'lsa; • Ijodiy yondoshgan, o'z fikriga tayanganilgan bo'lsa; • Qismlar tarkibiy jihatdan ketma-ket kelgan bo'lsa; • Foydalanilgan adabiyotlar soni, izoh va ilovalar ko'rsatilgan, mavzuga mosligi yetarli darajada bo'lsa; 						

• Internet ma'lumotlaridan keng foydalanilgan bo'lsa						
<i>(Krossvord yechish)</i>	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Tayyor krossvordning so'zlari mantiqan to'g'ri topilgan bo'lsa; • Orfografik xatolar bo'lmasa; • So'zlar to'liq yod olingan bo'lsa ; • Mavzu yuzasidan erkin suhbat qura olsa 						
<i>(Krossvord tuzish)</i>	1.7-2	2.6-3	3.4-4	4.3-5	5.2-6	8.6-10
<ul style="list-style-type: none"> • Tanlangan mavzu so'zlari krossvordda to'liq aks ettirilsa; • Krossvord mantiqan to'g'ri tuzilgan bo'lsa • Qo'llashda qiyinchilik tug'dirmasa • Orfografik va stilistik xatolar bo'lmasa • Texnik jihatdan talabga javob bera olsa • Tuzgan krossvordini to'liq va lo'nda qilib tushuntirib bera olsa 						
71 -85 (yaxshi)						
<i>Mezonlar</i>	2 ball	3 ball	4 ball	5 ball	6 ball	10 ball
<i>(matni o'qish, yozma yoki og'zaki tarjima qilish)</i>	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5
<ul style="list-style-type: none"> • Talaba matni qisman o'zlashtirgan bo'lsa; • Tarjima umumiy ayrim qismlarida matndan uzoqlashish bo'lsa; • Matn mavzusiga oid tayanch iboralar tanish, biroq maqsadli qo'llanilishi yetarli darajada emas; • Leksik va frazeologik birliklar yod olingan, biroq ularni qo'llashda chalkashliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa; • Matni o'zlashtirishda talaba ijodiy yondashuvini va mustaqil fikr olishini to'la rammat oshira olmagan 						

bo'lsa; • Talaba matn mavzusi yuzasidan leksik faol o'zlashtirilmaganligi uchun erkin suhbat qilishga qiyinalsa						
<i>(Insho) va (kinofilm yuzasidan insho)</i> • Insho tanlangan mavzusiga mosligi hamda rejaning tuzilishida juz'iy kamchiliklar bo'lsa; • Insho mavzusi yetarli darajada yoritilmagan bo'lsa; • Ayrim tarkibiy qismlarda mutanosiblikka rioya qilinmagan bo'lsa; • Talaba ijodiy yondashishga va mantiqiy qo'llashda mushohada qilishga harakat qilib, biroq nihoyasiga yetkazilmagan bo'lsa; • So'z va iboralarni yod olishda hamda leksik va frazeologik birliklarni qo'llashda chalkashliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa; • 4-5 ta qo'pol bo'lmagan orfografik, rammatik yoki sintaktik xatolar bo'lsa; • Film mavzusiga putur yetkazmaydigan juz'iy kamchiliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5
<i>(Prezentatsiya (slydlar) tayyorlash)</i> • Slydlar ko'rgazmali bo'lsa ham, mazmunni to'liq yoritib bermagan bo'lsa; • Tanlangan mavzuga slydlar qisman javob bersa; • Slydlar yaratish jarayonida ijodiy yondashuv yetarli darajada bo'lmasa; • Slydlardagi ma'lumotlarda qaytarilish, me'yoridan ortiq cho'zib yuborish va ayrim chalkashlik bo'lsa; • Ayrim rammatik, stilistik xatolar bo'lsa; • Texnik jihatdan biroz sayoz bo'lsa.	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5

<i>(Referat)</i> • Referat tanlangan mavzuga qisman mos rejada mavzudan uzoqlashish bo'lsa; • Talaba ijodiy yondashishga va mantiqiy qo'llashda mushohada qilishga harakat qilib, biroq nihoyasiga yetkaza olmasa; • Qo'yilgan mavzuning mazmuni yetarli darajada yoritilmagan bo'lsa; • Referatning ayrim tarkibiy qismlarida nomutanosiblik bo'lsa; • Foydalanilgan adabiyotlar faqat bir tur va yo'nalishda va ularning soni yetarli darajada bo'lmasa; • Internet ma'lumotlaridan kam foydalanilgan bo'lsa;	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5
<i>(Krossvord yechish)</i> • Tayyor krossvordning so'zlari qisman to'g'ri topilgan bo'lsa; • 3-4 orfografik xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa; • So'zlar qisman yod olingan bo'lsa; • Mavzu yuzasidan erkin suhbat qura olsa	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5
<i>(Krossvord tuzish)</i> • Tanlangan mavzu so'zlari krossvordda to'liq aks ettirilsa; • Krossvord biroz chalkashlik bo'lsa; • Qo'llashda biroz qiyinchilik tug'dirsa; • Orfografik va stilistik xatolar qisman bo'lsa; • Texnik jihatdan talabga qisman javob bera olsa; • Tuzgan krossvordini tushuntirib bera olsa	1.4-1.6	2.1-2.5	2.1-2.5	3.6-4.2	4.3-5.1	7.1-8.5
55-70 (qoniqarli)						
<i>Mezonlar</i>	2 ball	3 ball	4 ball	5 ball	6 ball	10bal

						1
<i>(matnni o'qish, yozma yoki og'zaki tarjima qilish)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> Talaba matnni chala o'zlashtirgan bo'lsa; Tarjimada qator kamchiliklar va chalkashliklar mavjud bo'lsa; Matn mavzusiga oid tayanch iboralardan foydalana olmasa; leksik va frazeologik birliklar chala va xatolar bilan yod olingan bo'lsa; matn mavzusi yuzasidan berilayotgan savollarga mujmal va chalkash javoblar bersa 						
<i>(Insho) va (kinofilm yuzasidan insho)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> insho mavzusi va tuzilgan rejaning o'rtasida keskin farq bo'lsa; insho mamunini qisman bo'lsa ham yoritib beradigan jumlar bo'lmasa; inshoning hamma qismlarida nomutanosiblik bo'lsa; talabaning ijodiy yondashuvi va mustaqil fikrlay olishi sezilmasa; so'z, iboralarni hamda leksik va frazeologik birliklarini qo'llashda qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa; 6-7 ta orfografik, grammatik yoki sintaktik xatolar bo'lsa; mavzusini keskin o'zgartirib yuboradigan xatolar bo'lsa. 						
<i>(Prezentatsiya (slaydlar) tayyorlash)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> Slaydlar ko'rgazmali va mazmunli bo'lishiga rioya qilinmagan bo'lsa; Tanlangan mavzuga slaydlarning asosiy qismi javob bermagan bo'lsa; Slaydlar yaratish jarayonida hech qanday ijodiy yondashuv bo'lmasa; Slaydlardagi ma'lumotlar bir – biri bilan mantiqiy bog'liqlikda va ketma- 						

ketlikda bo'lmagan bo'lsa;						
<ul style="list-style-type: none"> Qator qo'pol rammatik va stilistik xatolar bo'lsa; 						
<i>(Referat)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> Referat mavzusi va rejasi o'rtasida keskin farq bo'ls; Qo'yilgan mavzuning mazmuni talab darajasida yoritilmagan bo'lsa; Talaba ijodiy yondashgani va mantiqiy qo'llashda mushohada qilgani sezilmagan bo'lsa; Referatning hamma tarkibiy qismlarida nomutanosiblik mavjud bo'lsa; Foydalanilgan adabiyotlar faqat bir tur va yo'nalishda va ularning soni juda oz bo'lsa; Internet ma'lumotlaridan umuman foydalanilmagan bo'lsa 						
<i>(Krossvord yechish)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> Tayyor krossvordning so'zlari chala topilgan bo'lsa; Orfografik xatolar ko'p bo'lsa; So'zlar to'liq yod olinmagan bo'lsa; Mavzu yuzasidan erkin suhbat qura olmasa 						
<i>(Krossvord tuzish)</i>	1-1.3	1.7-2	2.2-2.7	2.8-3.5	3.4-4.2	5.5-7.0
<ul style="list-style-type: none"> Tanlangan mavzu so'zlari krossvordda to'liq aks ettirilsa; Krossvordda chalkashlik bo'lsa; Qo'llashda qiyinchilik tug'dirsa; Orfografik va stilistik xatolar ko'p bo'lsa; Texnik jihatdan talabga qisman javob bera olsa; Tuzgan krossvordini sayoz tushuntirib bera olsa 						
0 -54 (qoniqarsiz)						
<ul style="list-style-type: none"> Mustaqil ta'lim uchun belgilangan 	0-0.9	0-1.6	0-2.1	0-2.7	0-3.3	0-

mavzu, vazifa va topshiriqlarini o'zlashtirmagan bo'lsa; • Mavzuga doir hech qanday tushunchaa ega bo'lmasa; • Berilgan mavzu bo'yicha mutlaqo tayyorgarlik bo'lmasa yoki bajarilgan vazifalarni boshqalardan olinganligi sezilib tursa; • Topshiriqlar yuzasidan savollarga javob bera olmasa; • Mashg'ulot jarayonida faoliyat va tashabbus ko'rsatmasa.						5.4
--	--	--	--	--	--	-----

Ilova

Talaba mustaqil ta'lim uchun belgilangan vazifalarni referat shaklida topshirmoqchi bo'lsa, u holda quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Referat 10 betdan kam bo'lmasligi;
2. 14 shriftda yozilishi
3. Reja asosida yozilgan bo'lishi;
4. Kirish, dolzarbligi maqsad va vazifalari atroflicha yoritilgan bo'lishi;
5. Mavzuning o'rganganlik darajasi to'liq ochib berilishi;
6. Bayonda ilmiylik va mantiqiylik saqlanib, ilmiy xatolik va mantiqiy chalkashliklarga yo'l qo'yilmagan bo'lishi;
7. Mavzu materialining nazariy va amaliy ahamiyati to'liq tushuntirilishi;
8. Mavzuga oid tayanch iboralar keltirilishi;
9. Ko'r –ko'rona ko'chirilmagan bo'lishi;
10. Orfografik xatolardan xoli bo'lishi;
11. Iqtiboslar berilishi qoidasiga amal qilinishi;
12. Adabiyotlar ro'yxati aks ettirilishi.

Tushuncha va tayanch iboralar:

1. *Ilmu-fan, ilmiy tamoyil, funksiya, til, umumiy va maxsus filologiya, metodologiya, lingvistik nazariya, nutq, semiotika, yondashuv, izlanish startegiya, maqsad, tizimli metodologiya, metod, lingvistik qo'shimchalik, izlanish ob'ekti, bilish yo'llari, bilish vosistasi, matn, ilmu-fan metodologiyasi.*

2. *Metod tushunchasi, nutqiy faoliyat lingvistikasi, kommunikativ-funksional yondashuv, semasiologik mehanizm, integrative yondashuv, maxsus lingvistik doktrina, tadqiqot predmeti va ob'ektining muvozanati, lingvistik metodologiyaning turi va komponentlari, lingvistik nazariya va model tushunchalari, umumiy yalpi bog'liqlik kategoriyasi.*

3. *O'zak tili, tilning ma'noli birliklari, genetic mustaqillik, nisbiy xronologiya, tashqi rekonstruksiya, ichki rekonstruksiya, til qonuniyati, tarixiylik tamoyili, dialektografiya usuli, madaniy tarixiy talqin usuli, matnshunoslik usuli, etimologiya, lingvistik jug'rofiya, mantiqiy tadqiqot, izoglossa, anketalashirish, filologik tahlil, etnografiya, arheologiya, interpretatsiya, etalonli model, induktiv tahlil, metatil universalisi.*

4. *Distributsiya, kontrast, qo'shimcha erkin almashinish, transformatsiya, darak gap, so'z birikma, formal-grammatik, tobelik, ikkilamchi bo'lak, sintagma, sintaktik tuzilma, ikkitomonli.*

5. *Sema, semema, ma'naviy element, denotat, mantiqiy, lingvistik, semantic, belgi, eksplisit, implicit, paradigmatic, sintagmatik, diskret, ehtimolli, fonema, morfema, til birliklari, tanlovchanlik, korreleatsiya, lingvostatistika, chiziqli, leksik-semantik variant, chastota, koeffitsient.*

6. *Lingvistik kompetensiya, til faolligi, interiorizatsiya, eksteriorizatsiya, matnni indekslash, parametrik, alomatli, prototipli yondashuvlar, bilish, bilim, informatsiya, concept, kategoriya, freym, mentalitet.*

7. *Nutqiy aloqa, kod, nutqiy akt, lokutiv, illokutiv, perllokutiv, boshlang'ich matn, yakuniy matn, avtomatik tarjima.*

**Fonetika bo'limiga oid atamalarning
ruscha-o'zbekcha lug'ati**

аканье	-	"a"-lanish
активные органы речи	-	faol nutq organlari
акустическая фонетика	-	akustik fonetika
алфавит	-	alifbo
альвеоляр	alveolyar	(tilning ustki tish alveoliga tegizib talaffuz qilinadigan tiloldi tovushi)
артикуляция	nutq a'zolarining	tovush hosil qilishdagi harakat faoliyati va holati
ассимиляция	biror tovushning	boshqa tovush ta'sirida unga o'xshab ketishi (bir xillik)
безударный слог	-	urg'usiz bo'g'in
безударные гласные	-	urg'usiz unlilar
боковой согласный	-	yon undosh
буква	-	harf
большая (заглавная) буква	-	katta harf
буквенное письмо	-	harfiy yozuv
вариант фонемы	-	fonemaning varianti
велярный звук	-	velyar tovush (tanglay orti tovushi)
восходящий тон	ko'tariluvchi ohang	(bu murakkab ohanglarning biri bo'lib, gapni (so'zni) ushbu ohang bilan talaffuz etganda ovoz eng pastdan o'rta ko'tarilib, pastga tushib, yana ko'tarilishi bilan xarakterlanadi)
взрывные согласные	-	portlovchi undoshlar
восходяще-нисходяще-восходящий тон	ko'tarilib, pasayib ko'tariluvchi ohang	(bu murakkab ohanglarning biri bo'lib, gapni (so'zni) ushbu ohang bilan talaffuz etganda ovoz eng pastdan o'rta ko'tarilib, pastga tushib, yana ko'tarilishi bilan xarakterlanadi)
восходящие дифтонги	-	ko'tariluvchi diftonglar
восходящий	-	ko'tariluvchi
вторичная долгота	-	ikkilamchi cho'ziqlik
второстепенное (побочное) ударение		ikkinchi darajali urg'u
выпадение звука	-	tovush tushib qolishi

высокий подъем	-	baland ko'tarilish
высота звука	-	tovush balandligi
гармония гласных (uyg'unlashuvi)	-	unlilar garmoniyasi
гласные звуки		unli tovushlar
главное ударение		bosh urg'u, asosiy urg'u
глухие согласные	jarangsiz undoshlar	(talaffuzda tovush paychalari titramaydigan undosh tovushlar)
голосовые связки	-	tovush paychalari
гортанный звук	-	bo'g'iz tovushi
губно-губной согласный		lab-lab undoshi
губно-зубной согласный	lab-tish undosh	(talaffuzda yukori old tishdari va pastki lab ishtirok etuvchi undosh)
губной	-	lablangan
двоеточие	-	ikki nuqta
двойной согласный	-	qo'sh undosh
дефис	-	chiziqcha (defis)
диакритический знак	-	diakritik belgi
динамическое ударение		dinamik urg'u
диссимиляция	dissimilyasiya	(so'zdagi bir xil yeki bir-biriga qisman o'xshash tovushlardan birining artikulyasiya jihatdan farq kiladigan boshqa tovush tomon o'zgarishi)
дифтонг	diftong, bir bo'g'in	tarkibida keluvchi ikki tovushdan tarkib topgan unli bir bo'g'in, shunga ko'ra bir tovushga yaxlitlanuvchi unli
дифференциальная функция	farqlash vazifasi	(differensial funksiya)
дифференциальные признаки фонемы	- fonemaning	(differenziatsiya) farqlovchi belgilari
диффузные звуки	-	diffuz tovushlar
длительность звука	-	tovush cho'ziqligi
долгий гласный	-	cho'ziq unli
дополнительная дистрибуция	qo'shimcha distribusiya	- til tovushlarining bir xil pozitsiyada biri o'rinda ikkinchisining kela olmasligi, mas. k tovushidan keyin q kela olmaydi nokka kabi)

дополнительные оттенки qirralari)	-	qo'shimcha ottenkalar (tovush
дрожащие гласные (вibranty)		titroq unlilar
задненёбные согласные	-	tanglay orti undoshlar
заднеязычные согласные	orqa qator undoshlar (til orti undoshlari)	
закрытый гласный	-	yopiq unli
закрытый слог	-	yopiq bo'g'in
звонкие согласные	jarangli undoshlar (talaffuzda tovush paychalari titraydigan undoshlar)	
звонкость	jaranglilik (un) - (tovush paychalarining tebranishidan yuzaga keluvchi ton)	
звук	-	tovush
звуковая оболочка	-	tovush qobig'i
звуковые законы	-	tovush qonunlari
знаки препинания	-	tinish belgilari
иероглифическое письмо	-	ieroglifik yozuv
изменение звука	-	tovush o'zgarishi
интервокальный согласный	-	ntervokal (unlilararo) undosh
интонация intonasiya (nutq ritmi, ovoz tempi, melodika, urg'u, pauza kabi fonetik vositalarning mazmun va emotsionallikni ifodalash uchun qo'llanuvchi murakkab birlik)		
йоканье	-	"yo"lash
йотированные гласные	-	yolashgan unlilar
кавычки	-	qo'shtirnoq
каллиграфия	-	husnixat
качественное изменение звуков	-	tovushlarning sifatli o'zgarishi
количественное изменение звуков	-	tovushlarning miqdor o'zgarishi
количественное ударение	-	miqdoriy urg'u
комбинаторное изменение звуков	-	tovushlarning kombinator o'zgarishi
конструктивные признаки фонемы	-	fonemaning konstruktiv belgilari
контактная ассимиляция	-	yondosh assimilyatsiya
контактная диссимиляция	-	yondosh dissimilyatsiya
контактное положение	-	yondosh holat

контрастная дистрибуция	-	kontrast distribusiyasi (til unsurlarining - tovushlarning) bir xil pozitsiyada biri o'rnida ikkinchisining kela olishi va bunda boshqa-boshqa ma'noli birliklarni farqlab turishi, mas. bosh, qosh kabilarda birinchi undoshlar, bosh, bo'sh kabilarda unlilar
лабиализованные гласные	lablangan unlilar (talaffuzda lablar harakat qiluvchi unli tovushlar)	
логическое ударение	logik (yoki mantiqiy) urg'u - gapda biror so'zni (ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib) ajratuvchi ko'rsatish orqali gapning ma'nosini ochiqroq ajratuvchi urg'u	
маленькая буква	-	kichik harf
мелодика речи	-	nutq ohangi
место артикуляции	-	artikulyatsiya (q.) o'rni
моносиллабизм	-	bir bo'g'inlilik
монофтонг monoftong (tarkibi bir tovushga teng unli, sodda unli, yakka unli)		
музыкальное ударение	-	musiqiy urg'u
нназализация	-	burunlanish
нназализованный звук	-	burunlashgan tovush
ннелабиализованные согласные	-	lablanmagan unlilar
ннесвободное ударение	-	erkin (bo'lmagan) urg'u
неударяемый слог	-	urg'usiz bo'g'in
нисходящий дифтонг	-	pasayuvchi diftong
нносвые согласные	-	burunlashgan undoshlar
ннулевая форма	-	nol ko'rsatkichli shakl
общая фонетика	-	umumiy fonetika
оглушение согласных jarangsizlanishi	-	undoshlarning
озвончение согласных	-	undoshlarning jaranglilashuvi
омофонлар omofonlar (talaffuzi bir xil, lekin yozilishi farqli bo'lgan so'zlar)		
описательная фонетика	-	tavsifiy fonetika
орфография	-	imlo
орфографический анализ	-	imloviy tahlil
орфографический словарь	-	imlo lug'ati
орфоэпический анализ	-	orfoepik tahlil

орфоэпический словарь	-	orfoepik (talaffuz) lug'ati
открытый слог	-	ochiq bo'g'in
отступ, рекурсия (tovush artikulyasiyasining uchinchi (oxirgi) bosqichi, nutq a'zolarining tovush talaffuzidan keyin odatdagi holatiga qaytishi)		
палатальный звук	-	palatal tovush
парные согласные	-	juft undoshlar
пассивные органы речи	-	passiv nutq a'zolari
первостепенное ударение	-	birinchi darajali urg'u
переднеязычные гласные	-	tiloldi unlilari
переднеязычные согласные	-	til oldi undoshlari
перенос	-	ko'chirish
перенос слова	-	bo'g'in ko'chirish
переносное ударение	-	ko'chma urg'u
пиктографическое письмо	-	piktografik yozuv
письменная речь	-	yoзма nutq
полная ассимиляция	-	to'liq assimilyasiya
политоническое ударение	-	politonik urg'u
постоянное (неподвижное, устойчивое, фиксированное) ударение	-	turg'un urg'u
постпозиция	-	postpozisiya (orqada kelish)
препозиция	-	prepozisiya (oldinda kelish)
прикрытый слог	-	yopilgan bo'g'in
прописная буква	-	bosh harf
прогрессивная ассимиляция	-	progressiv assimilyasiya
произношение	-	talaffuz
произносительная норма	-	talaffuz me'yori
регрессивная ассимиляция	-	regressiv assimilyasiya
редуцированный гласный	-	reduksiyalangan unli
речевой аппарат	-	nutq apparati
речевой такт	-	nutq takti
ритм речи	-	nutq ritmi
свободное ударение	-	erkin urg'u

сегментная фонология	-	segment fonologiya
слоговое письмо	-	bo'g'inli yozuv tuzilishi
спонтанное изменение звуков	-	tovushlarning spontan o'zgarishi
способ артикуляции	-	artikulyatsiya usuli
сравнительная фонетика	-	qiyosiy fonetika
среднеязычный согласный	-	tilo'rta undoshi
суперсегментная фонема	-	supersegment fonema
суперсегментная фонология	-	supersegment fonologiya
твердость согласных	-	undoshlarning qattiqligi
тембр звука	-	tovush temбри
тембр речи	-	nutq temбри
темп речи	-	nutq sur'ati
точка с запятой	-	nuqtali vergul
увулярный согласный	-	uvulyar undosh
ударный гласный	-	urg'uli undosh
удвоение	-	ikkilanish
узкий гласный	-	qisqa (tor) unli
усечение	-	qisqarish
фарингальный согласный	-	faringal undosh
фиксированное ударение	-	turg'un urg'u
фонематическая транскрипция	-	fonematik transkripsiya
фонемный ряд	-	fonema katori
фонетическая транскрипция	-	fonetik transkripsiya
фонетические изменения	-	fonetik o'zgarishlar
фонетический закон	-	fonetik qonun
фонетическая структура слов	-	so'zning fonetik tuzilishi
фонетические чередования	-	fonetik almashishlar
фонетические средства	-	fonetik vositalar
фонетическая норма	-	фонетик meъep
фонетическое слово	-	фонетик сўз
фонетический разбор	-	фонетик taълил

фонологическая единица	- fonologik birlik
фонологическая оппозиция	- fonologik oppozitsiya
фонологическая позиция	- fonologik pozitsiya
фонологическая система	- fonologik tizim
фонологическое слово	- fonologik so'z
фонографическое письмо	- fonografik yozuv
фразовое ударение	- ibora urg'usi
фрикативные согласные	- frikativ undoshlar
чередование звуков	- tovush almashinishi
шипящие звуки	- shipildoq tovushlar
шумные согласные	- shovqinli undoshlar

**MORFOLOGIYA va SINTAKSIS bo'limlariga tegishli tilshunoslik
atamalarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati**

agglutinativ tillar - so'zlar va shakllar yasalishi agglutinatsiya (q.) yo'li bilan yasaladigan tillar

агглютинация - so'z yoki shaklning asosi o'zgarmagan holda yangi so'z yoki so'z shaklining hosil bo'lishi. Bunda har bir affiks ma'lum bir ma'noni bildirib, o'ziga xos vazifani bajaradi, vazifa bilan qatnashadi

аналитизм - analitik qurilishning rivoji

аналитический язык - analitik til (grammatik ma'nolar (gapda so'zlarning o'zaro munosabati) so'z shakllari (shakl yasovchi qo'shimchalar) vositasida emas, balki yordamchi so'zlar, so'z tartibi, ohang yordamida ifodalanadigan til)

аналитический строй -	analitik qurilish (tizim)
вариант аффикса -	affiksning varianti
вариант морфемы -	morfema varianti
внешняя сторона слова -	so'zning tashqi tomoni
внутренняя форма слова -	so'zning ichki tomoni
возвратное местоимение -	o'zlik olmoshi
вопросительные местоимения	so'roq olmoshlari
второе лицо -	ikkinchi shaxs
грамматические категории -	grammatik kategoriyalar
грамматический строй -	grammatik qurilish (tizim)

грамматическое значение -	grammatik ma'no (so'zning shakli, grammatik shakli ifodalaydigan ma'no)
грамматическое число -	grammatik son
единица -	birlik
единственное число -	birlik son
знаменательное слово -	mustaqil so'z
исходный падеж -	chiqish kelishigi
категориальная форма -	kategorial shakl
категориальное значение -	kategorial ma'no
категория лица и числа -	shaxs-son kategoriyasi
категория падежа -	kelishik kategoriyasi
категория принадлежности -	egalik kategoriyasi
категория рода -	rod (jins) kategoriyasi
категория степени -	daraja kategoriyasi
категория числа -	son kategoriyasi
качественные прилагательные -	asosiy sifatlar
количественные числительные -	miqdor (sanoq) sonlar
косвенный падеж	vositali kelishik
ласкательные существительные -	erkalash otlari
ласкательная форма -	erkalash shakli -
лексико-грамматическая категория -	leksik-grammatik kategoriya
лексико-грамматическое значение -	leksik-grammatik ma'no
лексическое значение -	leksik ma'no
личные местоимения -	kishilik olmoshlari
локативная форма -	o'rin-joyni anglatuvchi
малопродуктивные аффиксы -	kammahsul affikslar
материальная часть слова -	so'zning material qismi
материальное значение -	material ma'no
местный падеж -	o'rin kelishigi
местоимение -	olmosh
морфемная структура слова -	so'zning morfem tuzilishi
морфологическая структура слова -	so'zning morfologik tuzilishi

морфологическая категория –	morfologik kategoriya
морфологическая норма –	morfologik me'yor
мультипликативные числительные –	multiplikativ sonlar
направительный падеж –	jo'nalish kelishigi
некатегориальная форма –	nokategorial forma
неопределенные местоимения –	gumon-noaniq olmoshlari
неоформленный винительный падеж –	belgisiz tushum kelishigi
неоформленный родительный падеж –	belgisiz qaratqich kelishigi
непроизводная основа –	tub negiz
непроизводное слово –	tub so'z
неполнозначные слова –	mustaqil ma'nosiz so'z
нулевая морфема –	nol ko'rsatqichli morfema
нумеративы –	o'lchov so'zlar
общее категориальное значение –	umumkategorial ma'no
одиночные имена существительные –	yakka ot
описательная форма –	tasviriy shakl
определяющие местоимения –	belgilash olmoshi
основной падеж –	bosh kelishik
отвлеченное существительное –	mavhum ot
отрицание –	inkor
отрицательная форма –	inkor shakli
отрицательные местоимения –	bo'lishsizlik olmoshlari
оформленный винительный падеж –	belgili tushum kelishigi
оформленный родительный падеж –	belgili qaratqich kelishigi
падеж –	kelishik
падежное управление –	kelishikli boshqaruv
парадигматическое отношение –	paradigmatik munosabat
парное числительное –	juft son
первое лицо –	birinchi shaxs
повтор –	takror
показатель –	ko'rsatkich

полнозначные слова –	mustaqil (to'liq) ma'noli so'zlar
порядок слов –	so'zlar tartibi
порядковое числительное –	tartib sonlar
послелог –	ort (orqa) ko'makchi
типология –	tipologiya (til birliklarini biron umumiy belgisi asosida tasnif qilish)
типологический –	tipologik (tipologiyaga tegishli)
флексия –	bir necha grammatik ma'noni bir yo'la ifodalaydigan shakl yasovchi morfema (rus tilshunosligida "okonchanie" deb ham yuritiladi). O'zakning morfonologik o'zgarishi. Ichki fleksiya deb ham ataluvchi bu hodisada so'z o'zagidagi fonemalarning almashinishi grammatik shakllarning hosil bo'lishiga, hatto so'z yasalishiga xizmat qiladi. Mas. arab tilidagi <i>maktab, maktub, kitob, kotib</i> so'zlarini qiyoslang)
флексивный язык –	flektiv til (grammatik ma'nolar fleksiya yo'li bilan ifodalanadigan til. Flektiv tillarga hind-evropa va som til oilalari kiradi).
фузия –	fonema tarkibining o'zgarishi (yonma-yon kelgan fonemalarning singishi) natijasida fonemalar chegarasining yo'qolishi, bir fonemaning har ikki morfema tarkibi uchun umumiy bo'lib qolishi. Mas. <i>o'qiyotirman (o'qiy + yotirman)</i> kabi).
фузийный –	fuziyaga oid
функциональная форма –	so'zning ma'lum bir grammatik ma'no (grammatik kategoriyaga xos bo'lmagan ma'no) ifodalovchi shaki. Mas. otlardagi sub'ektiv baho shakllari (ukaginam, ukajon) kabi).

Mundarija

Kirish.....	3
1- Mavzu. Filologiya fanining mazmuni va mohiyati.....	4
2- Mavzu. Lingvistik metodologiya tarkibi.....	7
3- Mavzu. Hozirgi tilshunoslikning metodologik izlanish yo'llari.....	11
4- Mavzu. Umumiy metodlar	15
5- Mavzu. Maxsus structural metodlar.....	18
6- Mavzu. Ma'naviy nazariyaga yo'naltirilgan yangi metodlar.....	21
7- Mavzu. Aloqa va amaliyotga yo'naltirilgan yangi metodlar.....	27
Tayanch iboralar Glossariy.....	51

Qaydlar uchun

Texnik muharrir: M.M. Zarifov

Komputer verstkasi: D.U.Arifjonova

Toshkent davlat sharqshunoslik institutining O'quv-uslubiy kengashi tomonidan
nashrga tavsiya etilgan. (Bayonnoma№1. 13.11.2009)

Bosishga ruxsat etildi 09.12.2009

Bichimi 60x84 1/6 Shartli 4,0 b.t. 100 nusxada bosildi